

HERITAGE LAB PONOVRNO NALAŽENJE NASLIJEĐA LETNICE

Izvešće o radionici
o razvoju

Kolovoza 2020.

osce Organization for Security and
Co-operation in Europe
Mission in Kosovo

**CH
WB**
Cultural
Heritage without Borders
KOSOVO

Ovo izvješće je rezultat suradnje između misije OEES-ove misije na Kosovu i Kulturne baštine bez granica. Stavovi i mišljenja ne odražavaju nužno stavove OEES-ove misije na Kosovu.

Prikaz 1 – Slika naslovnice, ilustracija zračne fotografije iznad sela Letnica u južnom dijelu Kosova

© OSCE Mission in Kosovo, Prishtinë/Priština, 2020

*Prikaz 2 – Restoratorski kamp u selu Letnica:
učesnici su posjetili mjesto. Fotografija:
OESS/CHWB Dardan Rushiti*

HERITAGE LAB PONOVRNO NALAŽENJE NASLIJEĐA LETNICE

Izvešće o radionici
o razvoju

UVODNA RIJEČ

Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OESS) i zaštita kulturne baštine imaju dugogodišnju vezu. Već 1991. godine, tada je Konferencija o sigurnosti i suradnji u Europi (KEBS), koja je postala OESS 1995. godine, organizirala u Krakovu (Poljska) Simpozij o kulturnoj baštini, kojemu je tada posvećena velika pažnja kao ranoj međunarodnoj aktivnosti usmjerenoj na kulturnu baštinu (osim svjetske baštine) koja povezuje Istok i Zapad.

Nazočnost OESS-a na Kosovu više od 20 godina karakteriziraju stalni naponi na povezivanju dobrobiti javnosti sa zaštitom njegove bogate kulturne baštine, na taj način primjenjujući širok i uključiv pristup u odnosu na sve zajednice.

*Prikaz 3 – Veleposlanik Jan Braathu, šef misije OESS-a na Kosovu, na završnoj ceremoniji radionice Heritage Lab, 5. srpnja 2019.
Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti*

Misija OESS-a na Kosovu dugi niz godina ne samo da nadgleda pravilnu provedbu relevantnog zakonodavstva koje se odnosi na „Posebne zaštitne zone“, već je i predana doprinosu izgradnji kapaciteta i podizanju svijesti u korist sve kulturne baštine na Kosovu. Slijedom toga, misija OESS-a na Kosovu dugi niz godina podržava inicijative za razmjenu najboljih međunarodnih praksi s relevantnim dionicima na Kosovu. Veliki broj predstavnika različitih institucija, nevladinih organizacija (NVO), ali i praktičari i studenti mogli bi steći nove uvide, vještine i znanja kako bi sačuvali bogato kulturno nasljeđe na Kosovu i koristili ga kao alat za održivi razvoj.

Projekt „Obnavljanje baštine Letnice“ u 2018. i 2019. odnosi se na nekoliko važnih aspekata: s jedne strane okuplja studente - kao buduće čuvare kulturne baštine na Kosovu - s međunarodno priznatim standardima i tehnikama u upravljanju baštinom i njegovom socio-ekonomskom valorizacijom. S druge strane, ona predstavlja inicijativu Misije OESS-a na Kosovu da poboljša mogućnosti nevećinskih zajednica. Etnički mješovito selo Letnica (općina Vitina) Misija je odabrala za pripremu razvojnog plana koji će pružiti priliku za pokretanje lokalnog razvoja mobilizacijom vlastitih resursa sela ističući njegovu jedinstvenu kulturnu baštinu, na temelju održivosti.

Ishod ovog poduhvata, koji je izložen u ovoj publikaciji, trebao bi pridonijeti uspješnom životu u dostojanstvu i uzajamnom poštovanju među različitim zajednicama na Kosovu.

Jan Braathu
Šef Misije OESS-a na Kosovu

PREDGOVOR

*Prikaz 4 – Sali Shoshi, izvršni direktor Kulturne baštine bez granica, na završnoj svečanosti Radionice Heritage Lab, 5. srpnja 2019.
Fotografija: OESS/CHwB Dardan Rushiti*

Kulturna i prirodna baština na Kosovu su neiskorišteni socijalni i ekonomski resurs. Malo ljudi izvan neposredne regije poznaje zelene planine s tekućim potocima, dobro očuvana sela i bogatu kulturnu baštinu. Takav je slučaj Letnice, malog sela smještenog u „Crnoj planini“ (Mali i Zi / Crna Gora) u blizini Republike Sjeverna Makedonija. Upravo je u ovom selu mlada djevojka doživjela svoj doživotni vjerski poziv, Anjezë Gonxhe Bojaxhiu, poznatija kao Majka Tereza iz Kalkute. Lokalno je Letnica poznata i posjećena samo zbog toga, a nažalost, selo se suočava s brojnim izazovima, uključujući staračku zajednicu, depopulaciju i fizičko propadanje. Ali ima nade.

Kulturna baština bez granica (CHWB) uz potporu Misije Organizacije za sigurnost i suradnju u Europi na Kosovu (OESS) započela je svoj posljednji napor za razvoj zajednice i zaštitu kulturne i vjerske baštine: Oživljavanje nasljeđa Letnice - tragovi Majke Terezije iz Kalkute. OESS i CHWB bavili su se tim pitanjima, nedavno u nizu ljetnih kampova za mlade koji su održani 2018. i 2019. Ovi kampovi usmjereni su na fizičke intervencije i strateško planiranje razvoja. Rezultat toga je i ovo izvješće. Opisuje preliminarni razvojni plan kako bi se osigurao opstanak preostale zajednice zajedno s njihovom kulturnom baštinom.

Ovo je izvješće samo prvi korak u društvenom i ekonomskom razvoju, ali započinje planiranje puta za budućnost Letnice. Provedene istrage i pružene ideje početak su programa održivog razvoja koji može biti primjer ostalim selima na Kosovu.

Sali Shoshi

Izvršni direktor Kulturne baštine bez granica, Kosovo

PARTNERI

Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OESS) ima sveobuhvatan pristup sigurnosti koji obuhvaća političko-vojne, ekonomske i ekološke i ljudske aspekte. Stoga se bavi širokim spektrom pitanja vezanih za sigurnost, uključujući kontrolu oružja, promiče mjere izgradnje povjerenja i sigurnosti, ljudska prava, uključujući i one nevećinskih zajednica, i jača demokratizaciju, strategije rada policije, borbu protiv terorizma i ekonomskih i ekoloških izazova.

Jedna od najvećih OESS-ovih terenskih operacija, OESS-ova misija na Kosovu, provodi širok spektar aktivnosti na polju ljudskih prava, demokratizacije i javne sigurnosti. Posebno se bavi zaštitom prava zajednice; zaštitom kulturne i vjerske baštine; praćenjem sudstva; mainstreaming roda; slobodom i razvojem medija; promicanjem antidiskriminacijskih mehanizama; poboljšanjem sudjelovanja mladih u političkom i javnom životu; suzbijanjem terorizma i cyber prijetnji; pružanjem napredne policijske obuke i podrške ključnim policijskim i sigurnosnim strategijama; i podrškom provedbi sporazuma proizašlih iz dijaloga između Prištine i Beograda uz potporu Europske unije. Misija na Kosovu nadgleda rad različitih institucija i pomaže u jačanju zakonodavstva i politika koje se odnose na zaštitu ljudskih prava i prava u zajednici, antidiskriminaciju, slobodu izražavanja, ravnopravnost spolova i borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala.

www.osce.org/mission-in-kosovo

*Prikaz 5 – Konzervatorski praktični rad
tijekom radionice.
Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti*

Kulturna baština bez granica (CHwB) osnovana je kao neovisna švedska nevladina organizacija posvećena spašavanju i očuvanju materijalne i nematerijalne kulturne baštine pogođene sukobom, zanemarivanjem ili ljudskim i prirodnim katastrofama. Svoj rad vidimo kao vitalni doprinos izgradnji demokracije i potpori ljudskim pravima. CHwB je neutralan kada su u pitanju sukobljene strane, ali ne i prava svih ljudi na kulturnu baštinu - sada i u budućnosti. Kulturna baština bez granica djeluje s kulturnom baštinom kao aktivnom snagom pomirenja, izgradnje mira i društvenog i ekonomskog razvoja stvaranjem kapaciteta, povećanjem svijesti i razvijanjem mogućnosti.

CHwB se zalaže za jednakost, nediskriminaciju, sudjelovanje, odgovornost i transparentnost.

NAŠA VIZIJA je da svi imaju pravo na uživanje, pristup i sudjelovanje u kulturnoj baštini.

NAŠA MISIJA je promicanje kulturne baštine kao prava samog po sebi i kao resursa. Kulturna baština bez granica surađuje s civilnim društvom i institucijama na svim razinama na jačanju izgradnje mira, održivog društveno-ekonomskog i demokratskog razvoja i ostvarivanju ljudskih prava.

Jedan nedavni i važan projekt bio je u suradnji s OESS-ovom misijom na Kosovu u selu Letnica, usmjeren na očuvanje kulturne baštine, ali i na socijalni i ekonomski razvoj zajednice.

www.chwb.org/kosovo/

HERITAGE LAB

Prikaz 6 – „Heritage Lab radionica“, 24. lipnja - 5. srpnja 2019., okupila je studente iz različitih akademskih područja poput arhitekture, kulturne baštine, sociologije, antropologije i etnologije. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti

HER
IT
AGE
LAB

osce Organization for Security and
Co-operation in Europe
Mission in Kosovo

CH
WB

Heritage Lab je obrazovni projekt koji organizira Kulturna baština bez granica Kosovo s ciljem stvaranja novih prilika za mlade odrasle osobe iz različitih sredina da nauče o nasljeđu - vrijednostima, značaju i očuvanju, uključujući dokumentiranje i tumačenje. To se postiže praktičnim radom i komplementarnim predavanjima. Heritage Lab je aktivnost koja se razvija in situ tako da se problemi mjesta baštine procjenjuju izravno, a moguća se rješenja za liječenje, tumačenje i upravljanje dostavljaju istovremeno.

Radionice Heritage Laba okupljaju studente iz različitih akademskih područja poput arhitekture, kulturne baštine, sociologije, antropologije i etnologije, one koji su zaljubljenici u kulturnu baštinu Kosova. Tijekom radionica polaznici uče kako sačuvati i interpretirati kulturnu baštinu. Heritage Lab nudi sudionicima priliku da uče iz predavanja međunarodnih i lokalnih stručnjaka u području očuvanja, interpretacije i društvenog i ekonomskog razvoja. Uz predavanja, sudionici rade praktični / terenski rad kroz koji uče metode konzerviranja povijesnih građevina, revitalizaciju prema suvremenim potrebama i interpretaciju kulturne baštine.

Tijekom listopada 2018. i ljeta 2019. održane su dvije sesije Heritage Lab u selu Letnica. Prva sesija sastojala se od radova na očuvanju terena koji su provedeni na Mlinu Frrok Dokiqi i interpretaciji sela kroz pripovijedanje priča i natpise za posjetitelje. Heritage Lab u 2019. godini fokusiran je na kontinuirane radove na očuvanju mlina i izradu preporuka za budući plan ruralnog razvoja.

Prikaz 7 – Redefiniranje nasljeđa Letnice tijekom Heritage Lab radionice. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti

IZJAVE ZAHVALNOSTI

Tim za kulturnu baštinu bez granica Heritage Lab, prije svega, želi zahvaliti gostoprimstvu zajednice Letnica. Tijekom jeseni 2018. i ljeta 2019. deseci sudionika kampa i profesionalaca došli su na selo radeći, mapirajući i fotografirajući zajednicu, zgrade i okolnu prirodu. Zajednica je bila ljubazna i primala ove energične mlade ljude i često su sudjelovali u intervjuima.

Tim se također mora zahvaliti Misiji OESS-a na Kosovu u pružanju potpore Heritage Lab-u. Bez njihove nepokolebljive podrške ovo vrijedno nastojanje ne bi bilo moguće. Zahvaljujući dugogodišnjem angažmanu i viziji u pitanjima kulturne baštine na Kosovu, pružili su korisne savjete u vezi sa najaktualnijim potrebama u vezi sa kulturnom baštinom u ruralnim područjima i konačno odlučili o lokaciji projekta. Štoviše, financijska potpora Misije OESS-a na Kosovu u organizaciji Heritage Lab-a i u objavljivanju ovog izvještaja jedan je od najvažnijih doprinosa ovom uspješnom projektu.

Zahvalnost mora biti izražena i za brojne domaće i međunarodne stručnjake koji su putovali u ovo udaljeno selo kako bi podijelili svoja znanja o očuvanju, interpretaciji i razvoju. Njihova velikodušnost obogatila je obrazovanje brojnih mladih ljudi i doprinijela očuvanju kulturne baštine na Kosovu.

Na kraju, treba zahvaliti široj kulturnoj zajednici na Kosovu i studentima. Kroz široku bazu podrške mogu postojati takvi programi kao što je Heritage Lab. Podrška riječi od usta do usta, širenje informacija na sveučilištima, kao i razumijevanje obitelji i poslodavaca omogućili su studentima učestvovanje; i oni su osnova ovog programa. I u budućnosti, samo kroz uključivanje sljedeće generacije, očuvat će se današnji napori i nastaviti da traju i u budućnosti.

Iskreno,
Heritage Lab tim Kulturne baštine bez granica, Kosovo

HERITAGE
LAB

*Prikaz 8 – Konzervatorski radovi tijekom radionice bili su usredotočeni na Mlin Froke Dokića.
Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti*

SADRŽAJ

- /03 Uvodna riječ**
- /05 Predgovor**
- /07 Partneri**
- /09 Heritage Lab**
- /11 Izjave zahvalnosti**
- /12 Sadržaj**
- /13 Izvršni rezime**
- /15 I. Poglavlje - Uvod**
 - /16 Priča o Letnici
 - /19 Definisane razvojne oblasti
 - /21 Rezon, metodologija, struktura
- /23 II. Poglavlje - Razumijevanje Letnice**
 - /23 Socijalna situacija
 - /26 Ekonomski status
 - /28 Okoliš i poljoprivreda
 - /29 Kultura, turizam i festivali
 - /31 Analiza i SWOT
- /35 III. Poglavlje - Predloženi razvojni plan**
 - /35 Socijalni
 - /37 Ekonomija
 - /40 Okoliš
 - /41 Kultura
- /44 Zaključci**
- /45 Dodatak**
 - /45 Mape - regionalne
 - /46 Kontekst
 - /51 Povijesne mape
 - /53 Indeks prikaza
 - /55 Bibliografija
 - /59 Program radionice Heritage Lab 2019.
 - /61 Autor
 - /62 Doprinijeli

IZVRŠNI REZIME

Ovaj izvještaj opisuje rezultate dvotjedne radionice Heritage Lab o ruralnom razvoju u mjestu Letnica na Kosovu. Proces kreiranja plana ruralnog razvoja tek je u početnim fazama, ali je donio nekoliko zanimljivih i korisnih rezultata. U izvještaju su opisani ključni problemi, njihovi uzroci i mnogi pozitivni aspekti sela na kojima se može izgraditi održiva promjena. Izvještaj uključuje široke preporuke za razvoj koje su podijeljene u četiri opće kategorije prema četiri stupa razvoja: socijalni, ekonomski, okoliš i kultura.

Socijalni

- Raditi sa zajednicom, lokalnim liderima i institucijama na stvaranju zajedničke vizije za podršku održivom razvoju
- Stvoriti zakladu „Letnica poziva“ koja će se zalagati, koordinirati i voditi razvojne napore
- Privući obitelji i mlade bračne parove putem programa informiranja i osigurati da osnovna škola i druga mjesta za druženje ostanu otvorena i funkcioniraju
- Poboljšati osnovne javne usluge, poput klinike zdravstvene zaštite i javnog prijevoza, uz ograničenu autobusnu liniju, što će također poboljšati pristup zdravstvenoj zaštiti
- Potaknuti širenje društvenih prostora s malih (lokalna tržišta) na velika (festivali) kako bi se zajednici pružile mogućnosti interakcije

Ekonomski

- Potaknuti razvoj malih poljoprivrednih proizvoda kroz nekoliko inicijativa, uključujući izravnu prodaju od poljoprivrede do tržišta / ruralno-urbano, uspostavljanje zadruga i obuku poljoprivrednika
- Povećati trenutnu turističku ponudu kao središte vjerskog hodočašća
- Proširiti vrijeme koje posjetitelji provode u selu od 2 do 5 dana
- Proširiti broj vjerskih festivala od samo blagdana Uznesenja do Božića, Uskrsa i drugih datuma povezanih s Majkom Terezom.
- Razviti sustav licenciranja ili naknadu za dobavljače za vrijeme festivala kako bi se stvorila porezna osnovica za podršku lokalnom razvoju
- Stvoriti dodatne atrakcije za privlačenje posjetitelja vikendom, poput potoka i šumskih staza
- Očuvati jedan tradicionalni dom koji će služiti kao mali noćenje i doručak ili hotel kako bi zadržali posjetitelje dulje

- Razviti lokalni brend i lokalno razvijene proizvode koji mogu pomoći u uspostavljanju prepoznatljivog identiteta
- Istražiti mogućnosti izrade malih razmjera i moguću ponovnu upotrebu prazne tvornice tekstila za proizvodnju ili poljoprivrednu preradu

Okoliš

- Očistiti potoke, ceste i staze kako bi se smanjio površinski otpad, educirati mještane da briga o prirodnom okolišu povećava prirodne ljepote sela i potiče posjetu
- Razviti alternativni pješački prilaz do sela uz potok, kao i dodatne staze prirode oko sela
- Napraviti kampove smještene uz stazu u brdima, s uokvirenim vidicima sela, crkve i prirodnog okoliša
- Smanjiti negativan utjecaj velikog asfaltnog parkirališta na ulazu u selo
- Poboljšati ključne elemente infrastrukture, pitke vode, kanalizacije, odvodnje i odvoza smeća

Kultura

- Očuvanje ključnih elemenata narodne arhitekture, značajnih domova, staja i zgrada na tržištu
- Poboljšati veze između sela i katoličke crkve kao glavnih sudionika
- Razviti uske veze s nadolazećim projektom stvaranja staza Majke Tereze iz Sjeverne Makedonije
- Izgraditi kapacitet zajednice za održavanje i brigu o svojoj kulturnoj baštini i okolišu

/14

Ove preporuke izrađuju se na temelju podataka prikupljenih tijekom dvotjedne radionice u lipnju / srpnju 2019. Sljedeća poglavlja su detaljnija o pitanjima / izazovima, kao i prateće informacije koje su dovele do tih preporuka. Osim ovih preporuka, na ovoj temi treba obaviti dodatni rad - koji uključuje širok krug dionika i (potencijalnih) budućih aktera, kako bi se pripremio cjeloviti plan ruralnog razvoja za Letnicu, uključujući akcioni plan, koji predstavlja instrument za provedbu razvojnog plana.

I. POGLAVLJE - UVOD

Malo selo Letnica nalazi se na jugu Kosova, u opštini Vitina. Prosječna starost stanovništva je preko 65 godina, poljoprivreda je malena i marginalna, a preostalo je malo stanovnika, a većina ih je podržana mirovinama. Selo je teško stradalo za vrijeme raspada Jugoslavije, a zatim i za vrijeme sukoba na Kosovu. Davno osnovane obitelji kosovskih Hrvata, koje su činile većinu u selu, pobjegle su, dok se tekstilna tvornica, glavni poslodavac, zatvorila. Nedavno su mladi ljudi otišli u obližnje gradove Gnjilane ili Prištinu zbog posla ili obrazovanja. Opstanak sela ostaje upitan.

Iako se situacija čini očajnom, nada postoji. Selo i okolica su idilični. Kuće i staje sa crvenom krovnom pločicom postavljene su u planinskom urezu na ušću dvaju potoka. Nedavno je obnovljen mlin, a restoran i dalje posluhuje tradicionalna hrvatska jela domaće kuhinje. Selo je tijekom nemira tamo dobivalo prijeko potrebnu infuziju od obitelji iz obližnje sjeverne Makedonije, a obitelji koje su otišle nisu zaboravile i često se vraćaju za vikende ili praznike. Drugi posjetitelji također dolaze iz Prištine kako bi pobjegli iz grada i uživali u planinama i ruralnim tradicijama. Tu je i ostavština Majke Tereze iz Kalkute. Upravo je u crkvi u Letnici kao mala djevojčica dobila inspiraciju. Tisuće odanih vjernika nekoliko se dana spuštaju po selu svakog kolovoza za vrijeme blagdana Uznesenja kako bi odali počast, mnogi putuju tisućama kilometara. Ali upitno je jesu li ove prednosti dovoljne za održavanje sela. Treba poduzeti mjere, sačuvati ključne strukture i kritički stvoriti plan ruralnog razvoja.

Nejasna situacija sela Letnica, zajedno s njegovim kulturnim značenjem kao mjestom vjerskog hodočašća, vernakularnom arhitekturom i prirodnim kontekstom naveli su organizaciju civilnog društva Kulturno nasljeđe bez granica (CHwB) da na Kosovu provede nekoliko radionica Heritage Lab i ovo početno izvješće za pomoć razvojnim naporima. Ovo se izvješće temelji na informacijama prikupljenim tijekom razvojne radionice koja je održana tijekom ljeta 2019. godine uz podršku Misije OESS-a na Kosovu. Iz ovih vježbi utvrđeno je nekoliko kritičnih pitanja koja se odnose na održivost sela, uključujući demografsku starost, nepostojanje ekonomske osnove, nedostatak osnovne infrastrukture i opću degradaciju seoske kulturne baštine. Izvještaj daje osnovni pregled trenutne situacije za razumijevanje sela, njegovih prednosti i nedostataka, što dovodi do preporuka za cjeloviti plan ruralnog razvoja.

Prikaz 9 – Preljev vodopada s kanala koji napaja nedavno obnovljeni mlin. Fotografija: Rand Eppich

PRIČA O LETNICI

Od srednjeg vijeka, planine Karadak na središnjem Balkanskom poluotoku važan su izvor minerala, uključujući olovo, cink i srebro.¹ Razvili su se brojni rudarski centri koji su privlačili iskusne rudare iz cijele regije i trgovce iz obalnih trgovačkih centara poput Dubrovnika (Ragusa). Njihova zaostavština živi u selima kao što su Shashare, (Sasari što znači Saksoni), Gornja Stubla i Letnica. Potomci tih Sasa, kosovskih Hrvata i rudara kosovskih Albanaca, prosperirali su.² Njihov prosperitet ogledao se u dobro izgrađenim kućama i crkvama.

Katolička crkva u Letnici (*Të Ngriturit e Zojës së Bekuar në qiell / Crkva Crne Madone Zoja e Cernagores*) najznačajnija je od tih struktura. Dva tornja crkve odmah su vidljiva dok se ulazi u selo, dok je zgrada uzdignuta na brežuljku i nadvisuje se nad uspavanim selom. Prva crkva ovdje je vjerojatno sagrađena u 14. stoljeću u vrijeme kada je Letnica vjerojatno bila malo, ali cvatljivo rudarsko središte. Godine 1584. osmanski zapisi pokazuju da je oko 500 kršćanskih obitelji živjelo na tom području, a s takvim brojevima bilo je neophodno formalno

1. Vidi: *Kosovo mining and mineral deposits*, <https://www.kosovo-mining.org/mineral-resources/mineral-deposits/?lang=en> (pristupljeno 4.02.2020), vidi također Vukovic, M., Weinstein, A., "Kosovo mining, metallurgy, and politics: Eight centuries of perspective", in *Journal of the Minerals, Metals & Materials Society* 54 (5)(May 2002), pp. 21-24.

2. Warrander, G., Knaus, V., *Kosovo* (Chesham/Bucks: Bradt Travel Guides, 2010), p. 253.

mjesto bogoslužnja. Kaže se da se tri puta Madona pojavila u Letnici, pozivajući seljane da sagrade crkvu. Arhivski zapisi su 1737. pokazali da je crkva podvrgnuta glavnim popravcima, ali je nakon toga obnovljena stotinu godina kasnije 1866. Ova je zgrada snažno oštećena tijekom zemljotresa, a izgradnja današnje građevine započeta je 1928. i dovršena 1934. Unutar crkve nalazi se ugledna crna crna Crkva Madona, stara 300 godina (zvana Majka Božja - Crnogorska), izrađena od pocrnjenog drva, otuda i njezino ime, koje prema lokalnim vjerovanjima može pomoći parovima bez djece i štovaju je katolici, pravoslavci i muslimani podjednako. Još jedna legenda koja okružuje „Crnu Madonu“ je čudesno putovanje od njene izvorne lokacije u Skoplju preko planine Karadak do crkve u Letnici i njen opstanak tijekom zemljotresa usprkos uništavanju zgrade oko nje.³

Upravo u toj crkvi "1920-ih, mlada djevojka po imenu Anjezë Gonxhe Bojaxhiu išla je na hodočašće u Letnicu ... gdje je doživjela svoj poziv na vjerski život. Nekoliko godina kasnije krenula je na životno putovanje pomaganja bolesnima i siromašnima širom svijeta."⁴ Poznatija je kao Majka Tereza iz Kalkute, a kanonizirana je 4. rujna 2016, na godišnjicu svoje smrti.

Za vrijeme raspada Jugoslavije, mala zajednica kosovskih Hrvata koja je živjela u Letnici bila je sve ugroženija. Nakon toga, većina kosovskih Hrvata je pobjegla i ohrabrila ih je tadašnja nova Republika Hrvatska da se presele na mjesta koja su Srbi napuštali u zapadnoj Slavoniji. Danas je samo nekoliko kosovskih Hrvata ostalo u Letnici, zajedno s još nekoliko obližnjih sela.

Svakog 14. - 15. kolovoza u crkvi se održava dvodnevni festival koji slavi Blagdan Uznesenja. Ovaj događaj privlači tisuće vjernika, uključujući mnoge kosovske Hrvate koji su napustili Kosovo desetljećima prije. Mnogi od poleta hodaju do Letnice bosu kilometrima, a drugi nose kamenje. Osim toga, na Blagdan sudjeluju i mnogi drugi ljudi iz inozemstva.⁵ Tijekom festivala cijelo selo postaje prostor za kamp i izletišta, u vrtu crkve i na okolnim poljima postavljaju se šatori. Oni koji su rezervirali dobro unaprijed, mogu uzeti jednu od rijetkih soba u posebno izgrađenim sobama pored crkve.⁶

3. Ibid.

4. See: OSCE Mission in Kosovo, *Reviving the legacy of Letnicë/Letnica – traces of Mother Teresa of Calcutta* (17 July 2019), <https://www.osce.org/mission-in-kosovo/425873> (pristupljeno 4.02.2020).

5. E.g. members of KFOR, see Smith N., *Pilgrimage to the Black Madonna*, (3 September 2009), https://www.army.mil/article/26966/pilgrimage_to_the_black_madonna (pristupljeno 13.02.2020).

6. Osmani, S., "Tisuće posjećuju kosovsko selo", u *Balkan Insight*, 2011, <https://balkaninsight.com/2011/09/19/thousands-revisit-kosovo-village-where-mother-teresa-heard-call/> (pristupljeno 13.02.2020).

*Prikaz 10 – Letnička katolička crkva – Crkva Majke Božje
Letničke / Crkva Crne Gospe. Fotografija: Rand Eppich*

DEFINIRANJE RAZVOJA

Razvoj je značio isključivo gospodarski razvoj, industrijski rast i izdvajanje resursa. Međutim danas je ta definicija mnogo drugačija, šira i ima tendenciju uključivanja socijalnih potreba zajedno s ekonomskim. Ujedinjeni narodi naglašavaju "ljudski razvoj" mjereno očekivanim životnim vijekom, pismenošću odraslih, pristupom tri razine obrazovanja, kao i prosječnim primanjima ljudi. Pojam ljudskog razvoja - kako je definiran indeksom humanog razvoja (HDI), koji je UNDP uveo 1991. godine, uključuje sve aspekte dobrobiti pojedinaca, od njihovog zdravstvenog stanja do ekonomske slobode.⁷ Konvergencija između razvoja i zaštite konačno se počela događati. UNESCO je krajem 20. stoljeća izjavio da se svijet ne suočava samo s ekonomskim, socijalnim ili ekološkim izazovima - kreativnost, znanje, raznolikost i ljepota su temelj za dijalog o miru i napretku i te su vrijednosti suštinski povezane s ljudskim razvojem i slobodom.⁸ Tri stupa održivog razvoja nikako nisu mogla odražavati složenost društva. UNESCO je, zajedno sa Svjetskim summitom o održivom razvoju, u svojoj Hangzhou deklaraciji pozvao na uključivanje kulture kao četvrtog stupa u model održivog razvoja budući da kultura u konačnici oblikuje to što se podrazumijeva pod razvojem i određuje kako ljudi djeluju u svijetu.⁹

Poboljšanje kvalitete života u udaljenim zajednicama izravno je povezano s preživljavanjem i unapređenjem njihove kulture, izgrađene baštine i krajolika. Očuvanjem ovih mjesta stvara se duh doma dok se generacije, uključujući dijasporu, povezuju sa njihovom prošlošću i jačaju osjećaj pripadnosti. Ali ta jedinstvena mjesta i njihove vrijednosti su izuzetno krhke i stoga ih treba zaštititi. Uspješan ruralni razvoj pomaže u ovoj zaštiti i proces je koji ima za cilj poboljšati kvalitetu života pomažući ljudima da postave vlastite prioritete učinkovitim uključivanjem, poboljšanjem lokalnih kapaciteta, socijalnih usluga kao i očuvanjem kulture. Međutim, ruralni razvoj koji se ne bavi kulturom, izgrađenim okolišem ili krajolikom riskira ugrožavanje zajednice, njezinih vrijednosti i održivosti.¹⁰ Ova publikacija opisuje iskustva i pokušaj tima Heritage Laba da pomogne ruralnim zajednicama u zaštiti njihove kulturne baštine i krajolika.

7. Vidi United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Index (HDI)*, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> (pristupljeno 13.02.2020).

8. Vidi UNESCO, *Culture: urban future; global report on culture for sustainable urban development* (Paris: UNESCO, 2016), <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245999> (accessed 13.02.2020).

9. UNESCO, *The Hangzhou Declaration : Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies. Adopted in Hangzhou, People's Republic of China, on 17 May 2013* (Paris: UNESCO, 2013), <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/FinalHangzhouDeclaration20130517.pdf> (accessed 13.02.2020).

10. Eppich, R., *Cultural Heritage, Landscape and Rural Development Good Practice, Methodology, Policy Recommendations and Guidelines for Rural Communities* (2014, INTERREG IVC, European Union and HISTCAPE project).

Prikaz 11 – Razvoj održava stanovnike kao i selo.
Fotografija: Rand Eppich

Ljudski razvoj

Program Ujedinjenih naroda za razvoj nadalje definira razvoj s dodanim pridjevom, ljudski:

“Ljudski razvoj je širenje bogatstva ljudskog života, a ne samo bogatstva ekonomije u kojoj ljudi žive. To je pristup koji je usmjeren na ljude i njihove mogućnosti i izbore”¹¹

a prikazan je u tri glavne kategorije:

Ljudi: Rast dohotka smatra se sredstvom za razvoj, a nije svrha sama za sebe.

Prilike: To znači razviti sposobnosti ljudi i pružiti im priliku da ih iskoriste.

Izbor: Radi se o pružanju mogućnosti ljudima, ne inzistirajući da ih iskoriste. Proces stvara okruženje koje omogućava ostvarenje težnje ka punom potencijalu.¹²

Društveni razvoj

Društveni razvoj definiran je kao niz akcija i kao

“postupak planirane društvene promjene osmišljen za promicanje dobrobiti stanovništva u cjelini u kontekstu dinamičnog, višeznačnog razvojnog procesa.”¹³

Ovaj je oblik razvoja važan kako bi stanovnici imali koristi od kolektivnih pozitivnih učinaka sudjelovanja ili „socijalnog kapitala“, uključujući „značajke društvene organizacije, poput mreža, normi i povjerenja koje olakšavaju koordinaciju i suradnju na obostranu korist.”¹⁴

11. United Nations Development Programme (UNDP): *About Human Development: What is human development?* (2018), <http://hdr.undp.org/en/humandev> (pristupljeno 13.02.2020).

12. United Nations Development Programme (UNDP): *About Human Development: What is human development?* (2018), <http://hdr.undp.org/en/humandev> (pristupljeno 13.02.2020).

13. Midgley, J., *Social Development Theory and Practice* (London: Sage, 2013) str. 13.

14. Putnam, R., “The Prosperous Community: Social Capital and Public Life.”, in: *The American Prospect* 4 (13, December 19, 2001), str. 35–42.

Pet ključnih čimbenika utvrđeno je za društveni razvoj zajednica:¹⁵

1. Osjećaj mjesta i pripadnosti
2. Prilike za kolektivne aktivnosti
3. Prilike za izgradnju društvenih mreža
4. Dizajn koji potiče interakciju
5. Poticanje ponašanja u okolišu

Ti su ključni čimbenici važni kad se predlaže poboljšanje društvenog razvoja i postizanje djelovanja. Da bi se to dogodilo trebalo bi razumjeti trenutnu situaciju i slojeve u društvenom razvoju.

REZON, METODOLOGIJA, STRUKTURA

Ulivanje kulture u razvoj označilo je značajnu promjenu. Značaj kulture i identiteta bio je proces

"razvoj se manje odnosi na sustizanje i oponašanje, a više na razvoj kao inkluzivan proces u kojem se prilagođavaju različiti svjetonazori - taj naglasak na kulturi mogao bi biti najveći izazov u redefiniranju razvoja".¹⁶

Ali zašto bi se malo selo Letnica trebalo sačuvati? Samo zbog svoje kulture? Zašto ovo mjesto zahtijeva razmatranje? Ovo se pitanje mora postaviti kako bi se opravdala pažnja i mogući resursi koji bi mogli biti usmjereni prema selu. Prvi očit odgovor je da je ovo mjesto na kojem je malo dijete, Majka Tereza iz Kalkute, pronašla inspiraciju i svoj život posvijetila služenju drugima. Međutim, crkva i njezin sustav mogli bi preživjeti i funkcionirati prilično dobro bez sela. Hodočasnici bi i dalje dolazili sa ili bez zgrada ili zajednice koja okružuje crkvu. Mnogi hodočasnici danas ne ulaze u malo naselje, već se upućuju izravno na svoje odredište. U stvari, najbolje očuvane građevine u selu su one koje održava Katolička crkva.

15. The Young Foundation, *Understanding neighbourliness and belonging* (2008) str. 2 <https://youngfoundation.org/publications/understanding-neighbourliness-and-belonging/> (accessed 17.02.2020).

16. Hettne, B. *Human Values and Global Governance: Studies in Development, Security and Culture, Volume* (Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2008), p. 697; Rojas, C., "International political economy/development otherwise", u: *Globalizations* 4 (4)(2007), str. 573-587.

Ali gubitak sela značio bi i gubitak konteksta oko mjesta hodočašća. Crkva i "Crna Madona" postoje samo zbog ljudi, njihovih uvjerenja i sela. Gubitak sela smanjio bi utjecaj na hodočasnike koji posjećuju i trebali bi imati priliku iskusiti ovo mjesto nadahnuća kao što je to učinila Majka Tereza. Posjetitelji moraju imati priliku razgovarati sa seljacima, jesti s njima i živjeti među njima. Gubitak sela lišio bi hodočasnike doživljaja Letnice kao kulturnog krajolika s duhovnim vrijednostima.

Izvan vjerskog konteksta, ako Letnica ne bude sačuvana, važan multikulturni aspekt Kosova također bi bio izgubljen, imajući u vidu njen primjeren miran suživot među različitim zajednicama kroz mnoga stoljeća. Letnica je živi ostatak povijesti na Kosovu koji može postati iskustvo za sljedeće generacije.

Konačno, selo karakterizira skladno okruženje. Kamene kućice i staje koje su usko povezane s crvenim krovovima od crijepa koji se gotovo dodiruju, predstavlja zadovoljstvo za vidjeti. Priroda koja okružuje selo također doprinosi ovoj ljepoti sa rastom zrelih šuma u planinama i čistim tekućim potokom. Smještena na samo sat vremena od Prištine, Letnica može ponuditi gradskim stanovnicima bijeg, privremeni odmor od gradskog života.

Dvije ljetne radionice u Letnici, podijeljene u tri ekipe, jedna koja je radila na očuvanju prirode, druga na interpretaciji i istraživanju i jedna koja je istraživala razvoj oblikovala je metodologiju. Održana su predavanja, istraživanja drugih primjera, razgovori u zajednici, zapažanja i brojne rasprave. Provedena je SWOT (Snage, slabosti, prilike i prijetnje) analiza i opis cjelokupnih problema, kao i opis stabla problema / rješenja. Ovo je izvješće rezultat ljetne radionice i strukturirano je u tri poglavlja: Poglavlje I je ovaj uvod, Poglavlje II opisuje selo u socijalnom i ekonomskom smislu i uključuje podatke prikupljene tijekom Heritage Lab (Laboratorija za baštinu) i analizu koja uključuje SWOT; konačno, poglavlje III predlaže razvojni i akcijski plan praćen zaključcima i preporukama. U prilogu se nalaze karte, bibliografija i podaci o radionici Heritage Lab.

II. POGLAVLJE - RAZUMIJEVANJE LETNICE

SOCIJALNA SITUACIJA

Demografija

U selu još uvijek žive samo 32 starija kosovska Hrvata, „mnogi su udovice ili udovci, žive sami u kućama koje su u ekstremnom stanju raspadanja, često sa potporama.¹⁷ Ove otporne duše jedini su preostali izvornici izvornih doseljenika koji su prije stotine godina došli u miniranje tih udaljenih planina. Mnoge obitelji kosovskih Hrvata napustile su tijekom sukoba i raspada Jugoslavije devedesetih godina prošlog vijeka i doselile se drugdje u Hrvatskoj.¹⁸ Do sada su se četiri kosovska Hrvata vratila u Letnicë / Letnicu od 1999.¹⁹ Njima su se 2001. pridružile albanske katoličke obitelji. "Otpriblike 200 etničkih Albanaca iz Bivše jugoslavenske republike Makedonije okupiralo je ispražnjene kuće kosovskih Hrvata tijekom sukoba 2001. godine u Bivšoj jugoslavenskoj republici Makedoniji i od tog je datuma su ostali u njima".²⁰ Prema nekim procjenama u selu trenutno živi približno 200 kosovskih Albanaca različitih dobnih skupina.²¹ Kroz terenska promatranja i intervjuje razumije se da ove glavne skupine imaju ograničenu interakciju, što rezultira ne samo jednom već i dvije male zajednice koje koegzistiraju samo na istom mjestu. Dolazak makedonskih Albanaca tijekom sukoba 2001. godine „doveo je do napetosti sa stanovnicima kosovskim Hrvatima i do sukoba oko zauzimanja poljoprivredne i stambene imovine koje zajednice nisu mogle riješiti."²²

17. OSCE Mission in Kosovo, *The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community* (October 2011), p. 4, <https://www.osce.org/kosovo/83789?download=true> (pristupljeno 17. February 2020).

18. Šiljković, Ž., Glamuzina, M., "Janjevo and Janjevci – from Kosovo to Zagreb", in *Geoadria* (Zadar: University of Zadar, Department of Geography, 2004), 9/1, pp. 89-109.

19. OSCE Mission in Kosovo, *The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community* (October 2011), p. 4.

20. OSCE Mission in Kosovo, *The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community* (October 2011), pp. 4-5.

21. OSCE Mission in Kosovo, *Report Kosovo Communities Profiles* (Prishtinë/Priština: OMIK, 2010). This figure was difficult to verify although a number of people in the village stated this in their interviews.

22. OSCE Mission in Kosovo, *The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community* (October 2011), p. 4.

Prikaz 13 – Osnovna škola „Mikel Tarabulluzi“ ostaje otvorena za nekolicinu djece. Fotografija: Rand Eppich

Zdravstvena skrb

Kako je izvijestio OESS, „pristup zdravstvenim uslugama je ograničen zbog ograničene mobilnosti zajednice, nepostojanja odgovarajućeg javnog prijevoza i velikih udaljenost do najbližih zdravstvenih ustanova“²³, koje se nalaze udaljene 8 kilometara u susjednoj općini. U prošlosti je Katolička crkva pružala osnovne dobrovoljne zdravstvene usluge, a postojao je program prije desetak godina za rehabilitaciju lokalne klinike. Za ozbiljnije bolesti, članovi zajednice moraju putovati u Prištinu ili dalje.²⁴ Podrazumijeva se da trenutno nema dostupnih putujućih zdravstvenih usluga niti redovne klinike.

Obrazovanje

Prema općinskom planu razvoja općine Vitina za razdoblje 2010–2020. (Plani Zhvillimor Urban i Vitisë 2010-2015)²⁵, selo Letnica ima 51 dijete. Međutim, postoji samo jedna osnovna škola, „Mikel Tarabulluzi“, i ona je dio iste škole u Gornjoj Stubli, obližnjem selu. Na temelju terenskih razgovora (kako je detaljno opisano u nastavku), provedenih tijekom radionica kulturne baštine, škola pruža obrazovanje samo od 1. do 4. razreda, a da bi starija djeca nastavila školovanje, moraju putovati u drugo selo. Zgrada škole nalazi se na brdu iznad sela i izgrađena je u razdoblju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Dobro je izgrađena od armiranog betona, s tek malim dijelom na donjem katu koji se trenutno koristi. Nema sadržaja na igralištu. Prisutnost djece ohrabruje, jer je ovo važan aspekt ruralnog života i društvenog razvoja. Daljnji rad ove škole presudan je jer se bez nje nove obitelji ne mogu potaknuti da se presele u selo.

23. OSCE Mission in Kosovo, *The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community* (October, 2011), p. 5

24. Na osnovu razgovora, opatica radi dobrovoljno kao medicinska sestra.

25. Komuna e Vitisë, *Plani Zhvillimor urbani i Vitisë (2010-2015)*, (Viti/Vitina: Komuna e Vitisë - Drejtoria për Urbanizëm, 2010), <https://kk.rks-gov.net/viti/wpcontent/uploads/sites/32/2010/12/Plani-Zhvillimor-Urban.pdf>

Razgovori

S obzirom na okolnosti u Letnici, odlučeno je da se provedu strukturirani, ali otvoreni razgovori kako bi se prikupili podaci o socijalno-ekonomskom statusu stanovnika, načinima putovanja, zanimanjima, stupnju obrazovanja i trenutnoj životnoj situaciji. Na temelju nekoliko inicijalnih probnih intervjua, Kulturna baština bez granica razvila je upitnik za usmjeravanje budućih intervjua i podijelila timu koji će obaviti razgovore s članovima zajednice.

Upitnik se sastojao od sljedećih pitanja:

1. Koliko članova ima u vašoj obitelji?
2. Koji je stupanj obrazovanja u vašoj obitelji?
3. Koliko članova vaše obitelji radi?
4. Biste li radili u Letnici ako bi vam se pružila prilika? Što bi ti napravio?
5. Kako putujete izvan Letnice?
6. Bavite li se stočarstvom?
7. Što vam treba u Letnici?
8. Da li ikada mislite napustiti selo?
9. Znete li išta o tome zašto su se kosovski Hrvati doselili u Letnicu?

U početku je ideja bila ispitati sve stanovnike, ali zbog ograničenog vremena i resursa, tim je uspio obaviti 13 formalnih i 24 neformalna razgovora. Međutim, ovaj je postupak stanovnicima sela omogućio da se upoznaju s projektom, njegovim ciljem i članovima. Nakon toga su se odvijali mnogi neformalni razgovori koji su timu omogućili prikupljanje dodatnih podataka. Ovi razgovori, i formalni i neformalni, vodili su smjer razvojnog plana.

Kratki sažetak dobivenih informacija uključuje:

- Razina obrazovanja u prosjeku je na razini osnovne škole
- 95% ispitanika s obiteljima radi izvan sela
- Na pitanje žele li raditi u selu, većina je odgovorila pozitivno
- Većina je izrazila zanimanje za poljoprivredne radove jer mnogi već obrađuju polja ili se bave stočarstvom za domaću potrošnju
- Ne postoji javni prijevoz bilo koje vrste, a većina se oslanja na privatni prijevoz
- Čista pitka voda, osnovna škola (od 1. do 9. razreda) i obližnji supermarket navedeni su kao osnovne hitne potrebe
- Većina intervjuiranih ljudi razmislila bi o odlasku, zbog nedostatka prethodno spomenutih potreba, međutim većina bi razmotrila ostanak ukoliko se poboljša kvaliteta života.

Intervju je također otkrio da je nekolicina preostalih kosovskih Hrvata (nažalost samo četiri su kosovska Hrvata sudjelovala u istraživanju) bila dobro informirana o povijesti: da je 2000 njihovih predaka došlo u regiju prije nekih 800 godina da rade kao rudari i s vremenom su osnovali obitelji, osnovali selo i sagradili crkvu. To objašnjava zašto, unatoč svim izgledima, inzistiraju na ostajanju i ulaganju u održavanje sela živim. S druge strane, razgovori su otkrili da novoprimiteljne obitelji kosovskih Albanaca nisu dobro obaviještene o povijesti sela. Ipak, većina obje skupine želi ostati u selu ako se poboljša kvaliteta života. Ono što je najvažnije, većina je voljna raditi na poboljšanju sela. Nažalost, pitanja koja se tiču turizma nisu bila uključena u anketu. Međutim, ukupna percepcija sela pozitivna je prema vjerskim festivalima i da bi se turizam trebao povećati kako bi se poboljšalo gospodarstvo.

Ekonomski status

Ekonomski razvoj skup je programa koji pomažu u stvaranju, zadržavanju i proširenju radnih mjesta i razvoju stabilne porezne osnovice.²⁶ U posljednjih 20 godina sve je veći naglasak na lokalni ekonomski razvoj (LED). Kao što naziv govori, on daje posebnu važnost lokalnim gospodarskim aktivnostima za suzbijanje utjecaja globalizacije i nadogradnju na jedinstvene lokalne prednosti. To uključuje niz aktivnosti, uključujući planiranje i sudjelovanje zajednice. Prema UN-Habitatu, „LED može dovesti do ekonomskih rješenja koja odgovaraju lokalnim područjima - odnosno razvoju koji se temelji na lokalnim sredstvima i snagama, uključuje lokalno stanovništvo i izgrađuje kapacitet i ima veću uključenost od zajednice.”²⁷

/26

Mnoge su razvojne agencije odavno prepoznale kulturnu baštinu kako bi imala konkurentsku prednost za lokalni ekonomski razvoj. U događaju koji je 2012. organizirala Svjetska banka, Joshi-Ghani je izjavio da je *“važno shvatiti na koji način gradovi [ili sela] privlače kvalificirane ljude i industrije kako bi otvorili radna mjesta i kakvu ulogu imaju u ekonomskom rastu. Stoga je vrlo korisno pronaći veze između dobara kulturne baštine i stvaranja novih radnih mjesta.”*²⁸

26. International Economic Development Council (IEDC); *IEDC at a Glance*, <https://www.iedconline.org/web-pages/inside-iedc/iedc-at-a-glance/> (pristupljeno 17.02.2020).

27. United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat), *Local Economic Development in Practice - A Toolkit for LED Practitioners* (Nairobi 2013), p. 1, <https://unhabitat.org/local-economic-development-in-practice> (accessed 17.02.2020).

28. World Bank, *The Economics of Uniqueness*, <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2012/09/26/economics-uniqueness-embracing-cultural-heritage> (pristupljeno 20.02.2020).

S obzirom na Blagdan Uznesenja, fizičku crkvu i "Crnu Madonu", zajedno s majkom Terezom, ovo je jedan od najkritičnijih aspekata LED-a. Nažalost, nema ekonomskih koristi koje u selo dolaze od ovih kulturnih dobara. Nema smještaja za hodočasnike, festivali su vrlo kratki, a prodavači dolaze odnekud. Ova bi se situacija trebala promijeniti.

Industrija

U Letnici nema proizvodne industrije. Tekstilna tvornica, koja je sagrađena 1986. godine, radila je u punom kapacitetu za proizvodnju uniformi i obuće do 1999. godine. Prestala je s radom zbog sukoba i od tada je zatvorena. U 2007. godini tvornica je privatizirana,²⁹ a pokretna imovina, uglavnom industrijski šivaći strojevi, prebačena je u subjekt nazvan „Novo poduzeće“ i uklonjena. Tvornica ima približno 3 hektara imovine i pokriva proizvodni i pomoćni prostor od 3.200 četvornih metara.³⁰ Danas su male šanse da bi mala specijalizirana tvornica tekstila preživjela na konkurentnom tržištu odjeće. Međutim, zgrada tvornice je u prihvatljivom stanju i može se na nju gledati kao na imovinu i dom za novu uporabu, možda kao na kuću poljoprivredne zadruge ili malog centra za preradu mlijeka.

Zapošljavanje

Većina kosovskih Albanaca u selu nije formalno zaposlena, a mnogi rade u poljoprivredi, drže stoku i proizvode ograničene količine mliječnih proizvoda i mesnih proizvoda za prehranu svojih obitelji.³¹ Stariji kosovski Hrvati primaju mirovinu na Kosovu, jer neki od njih primaju srpske mirovine, u jednom slučaju iz Njemačke. Na Kosovu također ima sedam korisnika programa socijalne skrbi. Zajednica također prima humanitarnu pomoć od ogranka Srpskog Crvenog križa u obližnjem selu Vrbovac (općina Klokot / Kllokot) s većinskim srpskim stanovništvom i lokalne katoličke crkve.³²

29. "Kosovo Trust Agency Opens New Privatisation Wave", *BalkanInsight*, 18.07.2007, <https://balkaninsight.com/2007/07/18/kosovo-trust-agency-opens-new-privatisation-wave/>

30. Razgovori.

31. Razgovori.

32. OSCE Mission in Kosovo, *The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community* (October 2011), <https://www.osce.org/kosovo/83789?download=true> (pristupljeno 17.02.2020).

OKOLIŠI POLJOPRIVREDA

Letnica se nalazi u blizini planine Crne Gore), koja je poznata po osvježavajućoj prirodi, čistom zraku, prekrasnim vidicima i tekućim potocima. Rijeka istog imena kao i selo teče iz planina kroz malo naselje i daje Letnici mirni i opuštajući karakter. Nažalost, razmjerno čista voda prepuna je plastičnih vrećica i drugog smeća. Uz ceste i staze koja prolazi selom nalazi se smeće. Ovo smeće odvlači pažnju posjetitelja iz inače idiličnog ruralnog sela u prekrasnom prirodnom okruženju.

Poljoprivreda u Letnici razvijena je samo u određenim područjima u vrlo malom opsegu, gdje je teren ravniji, plodniji, bliži rijeci i pruža uvjete za produktivniji uzgoj. Brojni su privatni vrtovi u kojima se uzgajaju kukuruz, grah i povrće, a ostali seljani teže kravama i jarcima. Neki poljoprivrednici imaju traktore, ali primjetan je nedostatak odgovarajuće opreme potrebne na poljima, a većina radova na malim parcelama obavlja se ručno, baš kao i prošlih stoljeća. Trenutno u selu ne postoji poljoprivredna zadruga, poljoprivredna tržnica ili formalni sustav distribucije. Topografija doline otežava opskrbu vodom radnih polja dalje uzbrdo od rijeke jer ne postoji sustav za dovod vode. Procjenjuje se da se trenutno obrađuje manje od 20% obradivih površina.

Infrastruktura

Glavna cesta do sela je asfaltirana i u izvrsnom je stanju, ali isto ne vrijedi za ostala područja infrastrukture. Distribucija slatke vode, prijevoz, ulična rasvjeta, odvoz smeća i kanalizacija sve su u kvaru ili ih uopće nema. Postojeći sustav opskrbe slatkom vodom financirala je zajednica i izgrađena prije više od 30 godina. No, 2007. godine javno komunalno poduzeće Hidromorava procijenilo je cijevni sustav i izvijestilo da ga treba u potpunosti zamijeniti. Do sredine 2011. općina je izjavila da nema sredstava za financiranje ovog rada; međutim, u srpnju 2011.³³ najavili su projekt djelomičnog popravljanja dijelova primarnog vodnog sustava u Letnici i Šašaru, koji je dovršen krajem srpnja 2011. Prema podacima dobivenim na terenu, danas u većini domova u selu nema tekuće vode jer je glavna cijev nedavno oštećena.

Do sela ne postoji sustav javnog prijevoza, a jedini način putovanja do ovog udaljenog mjesta je privatnim vozilima. Rasvjeta je nepostojeće u svim ulicama sela. Kao i u mnogim drugim kosovskim općinama, poput Vitine, odvoz smeća također predstavlja ozbiljnu zabrinutost.

33. OSCE Mission in Kosovo, *The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community* (October 2011), <https://www.osce.org/kosovo/83789?download=true> (accessed 17.02.2020).

Selo Letnica je jedno od mjesta na kojem je ovaj problem izraženiji.³⁴ Konačno, Letnica također nema djelotvoran komunalni kanalizacijski sustav i umjesto toga oslanja se na privatne septičke jame i procjedne jame.

KULTURA, TURIZAM I FESTIVALI

Letnica je dobro poznata po crkvi Te Ngiriturit e Zojës se Bekuar në qiell / Crna Madona / Zoja e Cernagores, koja je od velikog značaja za katoličke vjernike. Također se mora primijetiti važnost ovog sela i njegove crkve kao što je bilo na ovom mjestu gdje je mlada djevojka, Anjezë Gonxhe Bojaxhiu slušala, čula Božji poziv, pronalazila inspiraciju i posvetila svoj život pomažući drugima; kasnije je bila poznata kao Majka Tereza. Postoje četiri zgrade koje je Ministarstvo kulture, omladine i sporta uvrstilo na Popis spomenika pod privremenom zaštitom iz 2018. godine: Ivanova kula, Josipova kula, kula Nikollë Mitës i Mlin Frroka Dokikiqija, koji je bio nedavno konzerviran tijekom Heritage Lab 2018 od Kulturne baštine bez granica.³⁵

Mnogo je kuća izgrađenih od kamena. Oni se svrstavaju u pet kategorija:

1. Ostaci
2. Napušteno i loše stanje
3. Poluprazno, ali održavano i zauzeto tijekom festivala ili vikenda
4. Zauzimaju ga drugi koji nisu legitimni vlasnici i u lošem su stanju
5. Zauzeti od strane vlasnika i općenito u dobrom stanju

34. Instituti GAP, *Komuna e Vitisë: problemet kryesore dhe trendët buxhetor (gap report)*, <http://www.komunat.institutigap.org/Files/viti/2013/Komuna%20e%20Vitisë%20-%20problemet%20kryesore%20dhe%20trendet%20buxhetore.pdf> (accessed 17.02.2020).

35. https://www.mkr-ks.org/repository/docs/Lista_e_Trashegimise_Kulturore_per_Mbrojtje_te_Perkohshme_2018.pdf, pp. 42-43, no. 1259-1262 (pristupljeno 20.02.2020.). Lista spomenika pod privremenom zaštitom iz 2018. bila je validna od 10. listopada 2018 do 10. listopada 2019.

Prikaz 14 – Majka Terezija iz Kalkute (Wes Phelan)

Posjet selu, vjerskih hodočasnika, potomaka obitelji koje su napustile ili onih koji jednostavno traže idilično povlačenje iz gradskog života pruža obećavajuću osnovu za lokalni ekonomski razvoj. Festival započinje misom u 11.00 sati. 14. kolovoza. Ova misa održava se u spomen na blagoslov sadašnje crkvene zgrade 1931. godine. Zatim navečer 14. slijedi još jedna crkvena služba na hrvatskom jeziku u 17.00 sati, a druga na albanskom jedan sat kasnije u 18.00 sati. U 19.00 sati, kip Crne Gospe nosi se na čelu povorke koja započinje u crkvi i vodi kroz selo Letnicu. Tijekom noći 14. i 15. kolovoza pale se svijeće, a ljudi drže cjelodnevnu budnost i pokušavaju ostati budni. Sljedeći dan, u 06.00 sati. ujutro dan započinje misom na albanskom jeziku, a slijedi služba na hrvatskom jeziku u 09.00 sati. i glavna misa u 11.00 sati, na albanskom i hrvatskom jeziku. Nakon mise, kip Crne Gospe odvodi se u još jednu povorku kroz selo. Tijekom svečanosti vjernici pokušavaju dodirnuti Madonnu svojim nakitom i nadaju se da će uhvatiti komad Madonine tkanine koji je izrezan u komade i dijeli se svim prisutnima.³⁶ Također, svake godine posljednje subote u svibnju vjernici slave zatvaranje mjeseca Svete Marije u crkvi.³⁷ Postoje i druge službe koje se održavaju na značajne vjerske blagdane poput Božića i Uskrsa, a nedjeljom se redovito održava misa, ali one nisu toliko popularne kao veliki festivali.

36. Duijzings, G., *An ethnographic sketch of Letnica, The exodus of Kosovo Croats, A chronicle of ethnic unmixing, Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. (New York: Columbia University Press, 2000), p.39.

37. Vaticannews, *Mbyllja majit në Shenjtëroren e Zojës së Madhe në Letnicë* (30.05.2019), <https://www.vaticannews.va/sq/bota/news/2019-05/letnice-te-voja-madhe-mbyllet-muaj-maj.html> (pristupljeno 17.02.2020).

ANALIZA I SWOT

Tijekom Heritage Lab, SWOT (snage, slabosti, mogućnosti, prijetnje) analiza je provedena kao grupna vježba i verificirana neformalnim intervjuima sa sudionicima u selu. To je otkrivalo ne samo poznate prednosti poput povezanosti s Majkom Terezom, već i nedostatak osnovnih pogodnosti potrebnih za preživljavanje. Također je otkrilo da zajednica ima mnogo snaga, ali ih ne uspijeva iskoristiti.

Snage

- Povezivanje s majkom Terezom kao mjesto njezine inspiracije
- Dijaspora u Hrvatskoj često se vraća i još uvijek osjeća povezanost
- Jedan veliki vjerski festival koji privlači tisuće s drugim manjim festivalima
- Priroda i okoliš uglavnom su netaknuti
- Zgrade su atraktivne, autentične i selo ima integritet
- Relativno mala udaljenost od većeg urbanog područja, Prištine
- Putovanje u Hrvatsku moguće je autom
- Vrlo dobre ceste u selu
- Snažna zajednica s djecom i školom

Slabosti

- Mala podijeljena zajednica s puno starijih članova
- Nema infrastrukture, loše osvjetljenje, nema opskrbe slatkom vodom, ograničena kanalizacija
- Nema ekonomije osim male poljoprivrede i subvencija
- Nema prodavaonica, tržnica ili prodajnih mjesta
- Malo podataka o socijalnoj situaciji, kulturi, nedostatak istraživanja
- Nema hotela, pansiona ili noćenja s doručkom
- Više vlasnika napuštenih imanja
- Nema vizije za budućnost, nema konkretnih planova
- Generalno površinsko smeće u potoku i prometnicama
- Nema zdravstvene ustanove
- Nema infrastrukture za javni prijevoz

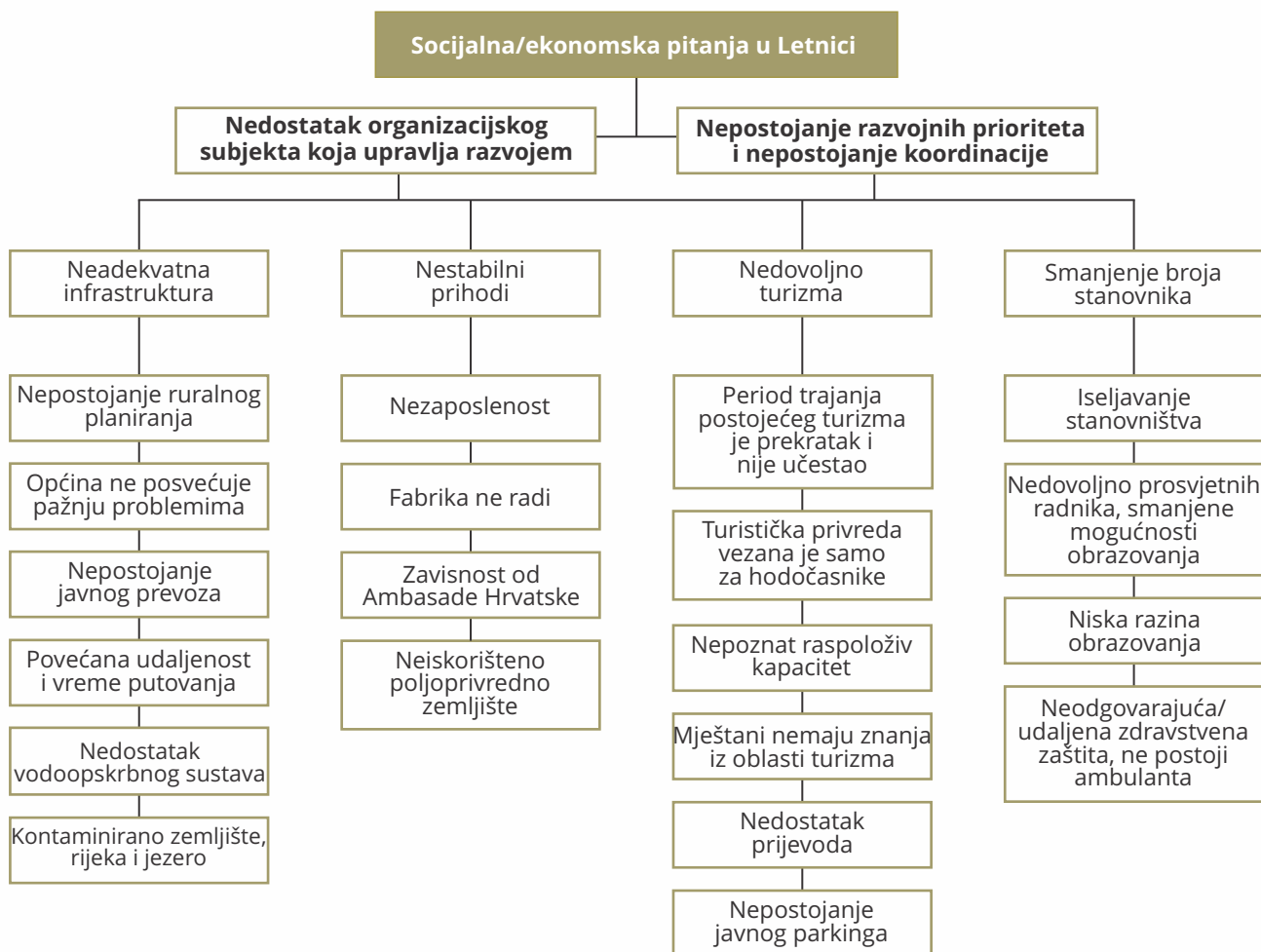
Prilike

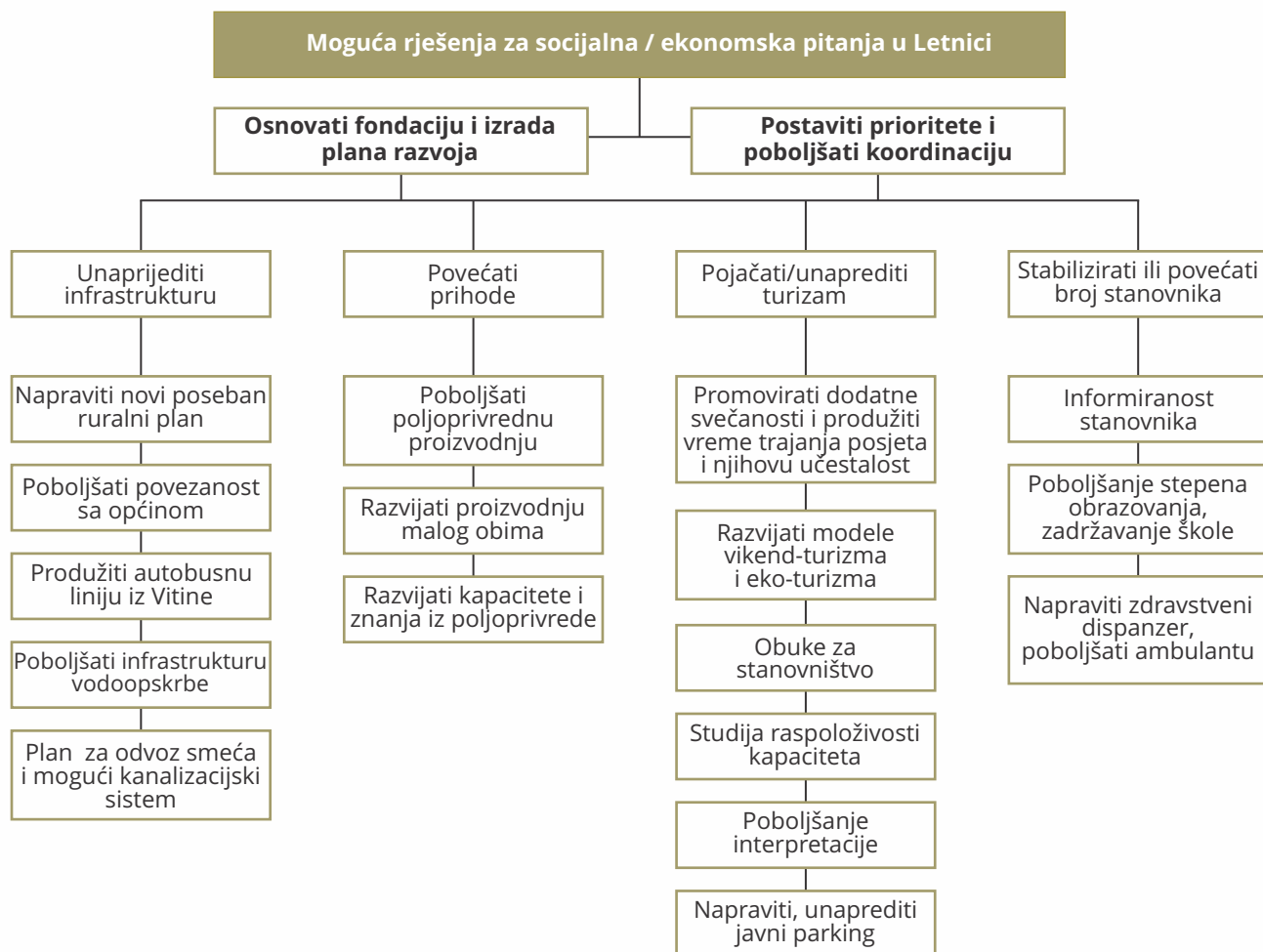
- Jedan veliki festival može se proširiti i drugim manjim festivalima, uključujući Božić i Uskrs, također nedjeljne mise
- Cjelovito okruženje i poljoprivreda mogli bi izravno poljoprivredniku omogućiti prodaju potrošačima
- Odsutni vlasnici mogli bi predati imovinu radi konzerviranja
- Dijaspora se može vratiti u većem broju, mogućnosti za ljetne domove
- Prazna tvornica tekstila može se prilagoditi poljoprivrednoj zadruzi i mogućoj maloj proizvodnji
- CHwB kampovi, potpora OESS-a i nedavna usredotočenost na selo
- Kratka udaljenost do Prištine može potaknuti posjete vikendom

Prijetnje

- Mala zajednica, starije osobe trebaju pomoć
- Obitelji se mogu preseliti tražeći posao; mladi će otići radi obrazovanja / Škola se može zatvoriti
- Subvencije iz Hrvatske i drugih državnih izvora mogu se zaustaviti ili smanjiti
- Turizam, iako trenutno nije na visokoj razini
- Loše stanje zgrada, posebno domova i staja
- Nedostatak vještina za pravilno očuvanje malih razmjera
- Nema održavanja

Tijekom Heritage Lab-a provedena je izrada stabla problema / rješenja na temelju istraživanja, intervjua, zapažanja i diskusija. Ova vrsta analize raščlanjuje problem na upravljačke elemente i omogućuje razumijevanje međusobnih veza i hijerarhije problema, a time omogućuje određivanje prioriteta. Vježba je započela s stablom problema, a raspravljalo se u malim skupinama tijekom sesije razmišljanja, nakon čega je uslijedila rasprava o mogućim rješenjima. Dijagram drugog stabla, kao zrcalna slika, sadrži predložena rješenja za svaki problem. Na sljedećim su stranicama rezultati ove vježbe i analize. O rezultatima se razgovaralo s nekoliko ključnih dionika radi provjere i u skladu s tim prilagodilo.

III. POGLAVLJE - PREDLOŽENI RAZVOJNI PLAN

Ovo poglavlje opisuje elemente predloženog razvojnog plana Letnice u odnosu na četiri studije održivog razvoja opisane u poglavlju I. Nadovezuje se u prethodnom poglavlju i identifikuje stvari uzimajući u obzir analizu problema i potrebe sela.

Ovi ključni elementi za predloženi plan čine samo preliminarni okvir konačnog razvojnog plana i mogu zahtijevati prilagodbu. Postupak praćenja može se poduzeti npr. kroz drugi Heritage Lab koji uključuje što je moguće više dionika. Izrada predloženog razvojnog plana ne bavi se samo širokim spektrom pitanja, već je trebalo uključiti i mnoge dionike koji će pridonijeti provedbi plana. Iako će budući razvojni plan pružati programske, upravljačke i zakonodavne postavke, akcijski plan navest će "mapu puta" za pravilnu provedbu razvojnog plana. Akcijski plan pretvorit će razvojni plan u operativni dokument adresirajući zadatke i uključene aktere.

SOCIJALNI

Razvojni plan mora započeti sa socijalnim aspektima sela. Navodino, još jednom, ključne čimbenike pomenute u Poglavlju I:

1. Osjećaj mjesta i pripadanja
2. Prilike za skupne aktivnosti
3. Prilike za gradnju društvenih mreža
4. Dizajn koji ihrabruje interakciju
5. Ohrabivanje pro-okolišnog ponašanja

Iz zapažanja i razgovora jasno je da Letnica već ima osjećaj svog mjesta za one koji još uvijek žive u selu, očitio jer su odbili otići. Ali osjećaj pripadnosti širi se i na dijasporu i vjernike. Međutim, to ne znači nužno i dovoljan društveni razvoj za očuvanje zajednica i sela. Osjećaj pripadnosti donekle je razbijen, s obzirom na dva različita elementa postojeće zajednice, a pogoršan je odvojenošću crkve od sela. Stoga mora postojati program socijalnog razvoja koji djeluje zajedno s oba dijela zajednice i uključuje crkvu. Identifikacija potreba i mobilizacija dionika mora se postići pristupom odozdo prema gore. Stoga je prvi prijedlog u ovom razvojnog planu suradnja sa zajednicom kako bi se stvorila zajednička vizija za potporu razvoju.

Da bi se to moglo učiniti pomoću budućeg kampa Heritage Lab ili neke druge aktivnosti, poput okruglog stola, koji okuplja sve moguće dionike, uključujući vlasti, predstavnike civilnog društva, članove vjerskih zajednica, specijalizirane skupine i organizacije (npr. sveučilište i razvojne organizacije) kao i pojedine stručnjake, mogli bi izraditi i dogovoriti akcijski plan kako bi formulirali sljedeće korake i identificirali potrebna financijska sredstva. Usko sudjelovanje lokalnih stanovnika u identifikaciji, izradi i procesu donošenja odluke rezultirat će visokim i potrebnim „vlasništvom“ i ovim prijedlozima među stanovnicima Letnice i osigurat će učinkovito provođenje „njihovoga“ razvojnog plana.

Trenutno ne postoje koordinirani napori za društveni razvoj; Stoga je drugi kritički aspekt ovog razvojnog plana stvaranja zaklade „Letnica zove“ tako da svi imaju mogućnost dati svoj doprinos i razvoj se može voditi lokalno. Takva je zaklada sa namerom da angažira sve članove zajednica da planiraju budućnost, istovremeno potičući suradnju unutar zajednica, kao i povezujući se s širom regijom. Zaklada tada može tražiti podršku i financiranje razvoja, kao i zagovarati potrebe zajednica. Što je najvažnije, može pružiti mogućnosti za kolektivne aktivnosti i olakšati društveno umrežavanje.

Obitelji bi mogle da osiguraju budućnost Letnice. Stoga se moraju zajednički nastojati zadržati postojeće obitelji i privući novi članovi zajednice. Najatraktivniji aspekt je zapošljavanje, o čemu će biti riječi u sljedećem odjeljku, ali postoje i drugi aspekti, uključujući osiguranje stanovanja, što bi se moglo postići obnovom postojećih povijesnih domova, pružanjem osnovnih usluga i održavanjem škola. Jedan od najkritičnijih aspekata privlačenja obitelji ili parova je postojanje škole. Letnica ima sreću što imaju prisustvo djece u selu i školski objekat koji i dalje djeluje. Nužno je da se ova škola podržava do posljednjeg djeteta, pa čak i da se proširi dodatnom nastavom za odrasle i igralištem. Postojeća zgrada također može biti domaćin društvenih okupljanja.

Konačno, postoje osnovne socijalne usluge koje se moraju riješiti. To uključuje funkcionalnu zdravstvenu ambulantu s redovnim posjetom liječniku i sustav hitne pomoći do bolnice u Vitini. Linkovi javnog prijevoza također bi trebali biti poboljšani posebnom autobusnom uslugom, što će također poboljšati pristup zdravstvenoj zaštiti i obrazovanju. Postojeći autobusni kolodvor udaljen je samo šest kilometara, a linija se može produžiti što bi imalo utjecaja na zajednicu. Ostale osnovne usluge poput infrastrukturnih projekata bit će obrađene u odjeljku o okolišu.

EKONOMIJA

Čak i uz poseban naglasak na društveni razvoj, ekonomski se aspekti ne mogu zanemariti, jednostavno zato što zajednici daju sredstva za opstanak i privlačenje novih obitelji. Kao što je ranije rečeno u poglavlju II, sadašnje se gospodarstvo temelji na poljoprivredi koja rješava samostalne potrebe i na subvencijama - ovo bi moglo zvučati kao strašno stanje, ali na sreću, u Letnici postoji imovina na kojoj se može graditi, naime poljoprivreda, turizam i moguće ograničena proizvodnja. Dogovor i aktivno sudjelovanje mnogih različitih dionika iz Letnice, općine, ministarstava i drugih sektora (npr. Katoličke crkve u selu) o odabranom smjeru i poduzetim koracima olakšat će pokretanje ovih inicijativa.

Poljoprivreda

Trenutno je poljoprivredna proizvodnja ograničena na lokalnu potrošnju, nekoordinirana i neučinkovita. Stoga se mora stvoriti plan i pripremiti ga kako bi se organizirali naponi, povećala proizvodnja i povećala vrijednost. Ovaj plan može započeti proučavanjem postojećih praksi poljoprivredne proizvodnje, identifikacijom zemljišta dostupnog za proizvodnju sa održivim ili povećanim prinosom i, što je kritično, osposobljavanjem mještana. Takav plan mogao bi također predložiti suradnju i izravni program od farme do tržišta ili program organskih proizvoda. Takvi su programi dokazali uspjeh u drugim ruralnim mjestima i omogućavaju seljanima da koordiniraju svoje napore i prodaju izravno registriranim potrošačima u urbanim središtima poput Prištine. Ti programi uključuju organiziranje trenutne proizvodnje, omogućavaju dijeljenje resursa i opreme, promoviranje putem marketinga, lokaliziranog brendiranja i mehanizama isporuke. Jedna obećavajuća ideja je korištenje trenutno zatvorene tvornice tekstila za poljoprivrednu zadrugu i moguće pretvaranje u ograničeni centar za proizvodnju mliječnih proizvoda. Iako su ovo ambiciozne ideje, nisu nerealne s obzirom na to da je u tijeku poljoprivredna proizvodnja, pupajuće organsko tržište, većina seljana je živo zainteresirana, a postoji i veza između Letnice i zdravog prirodnog okoliša u planinama, koji bi mogao biti faktor koji čini razliku.

Turizam

Unatoč slavi Letnice sa svojom "Crnom Madonom" i povezanosti s Majkom Terezom, selo ima vrlo malo koristi od vjerskih hodočasnika. Tisuće posjetitelja na crkveni blagdan dolaze u kamp Blagdana Uznesenja, a dobavljači dolaze iz susjednih sela kako bi postavili privremene kioske za hranu i suvenire. Nije to nužno kriva zajednica; oni jednostavno ne uspijevaju iskoristiti vlastita dobra kulturne baštine. Uz to, postoji samo jedan glavni festival koji je kratak i traje samo dva dana.

Da bi selo moglo bolje iskoristiti ekonomsku prednost svojih kulturnih dobara, potrebno je nekoliko koraka. Veliki blagdan Velike Gospe trebao bi se produžiti dulje od dva dana, a trebali bi se uspostaviti i promovirati dodatni festivali, poput Božića, Uskrsa, datuma kanonizacije Majke Tereze, pa čak i njezinog rođendana. Osim vjerske vizitacije, ekološka imovina sela trebala bi se promovirati kao zdravi vikend odlazak iz obližnjih gradova. Treba stvoriti dodatne atrakcije poput planinskih staza, staza duž rijeke ili drugih događanja poput tečaja o prirodi ili umjetnosti. Te bi aktivnosti trebale povećati potražnju za posjetima, a za opskrbu nekoliko postojećih praznih domova trebalo bi obnoviti i pretvoriti u pansionere ili noćenja s doručkom. Kako je selo malo, trebalo bi provesti studiju nosivosti kako bi se procijenilo treba li promovirati posjet festivalima poput Uskrsa ili Božića. Gotovo sigurno da je u prometnim područjima oko crkve taj kapacitet premašen za jedan kratki festival Crne Madone. Međutim, izvješća pokazuju da je unutrašnjost sela za to vrijeme prazna.

Da bi lokalni dobavljači iskoristili prednost posjetitelja, jedna je ideja uspostaviti program certificiranja, „napravljen u Letnici“, kao i naknadu ili sustav licenciranja za sve dolazne dobavljače, koji će teći u obnovljivi fond za očuvanje i održavanje sela. I na kraju, stanovnicima treba pružiti informacije kojima će posjetitelje voditi kako bi bolje znali i cijenili Letnicu.

Proizvodnja malih dimenzija

Posljednji aspekt je provođenje pilot vježbe u stvaranju proizvoda proizvedenih ili uzgojenih u Letnici. To bi moglo biti organsko povrće, meso, jogurt i drugi mliječni proizvodi, koji bi se mogli prodavati u selu ili dalje. To bi povećalo proizvodnju i dodalo vrijednost robama. Jedna ideja koja je kratko istražena tijekom radionice bila je proizvodnja svijeća za prodaju turistima ili hodočasnici. Ovakvi jednostavni proizvodi pružaju prednost mjestu i pomažu u stvaranju branda Letnice koji se ne može lako kopirati.

Prikaz 16 – Napuštene narodne kuće mogle bi se adaptirati u gostionice (pansionere). Fotografija: Rand Eppich

*Prikaz 17 – Mnogi bi se njegovani vrtovi mogli proširiti kako bi mogli osiguravati hranu za hrvatski restoran.
Fotografija: Rand Eppich*

*Prikaz 18 – Nedavno konzervirani mlin privlači zainteresiranost i posjetitelje vikendom.
Fotografija: Rand Eppich*

Prikaz 19 – Pristup selu preko puta za vozila ne pruža ugodno okruženje. Fotografija: Rand Eppich

OKOLIŠ

Letnica se nalazi u prekrasnom prirodnom okruženju. Selo se nalazi u zaleđu između planina, a kroz njega je tokom cijele godine teče potok. Ljeti su brda živo zelena, a u jesen lišće postaje crveno i zlatno smeđe. Mala staza koja prati potok, vijuga kroz selo i nestaje u planinama. U ravnim dijelovima uređeni su povrtnjaci okruženi zidovima i poljima za stoku. Međutim, poput vjerskih festivala, zajednica ne uspijeva u potpunosti iskoristiti ni ovu imovinu. Stoga treba poduzeti nekoliko radnji u vezi s okolišem.

Seljani moraju biti svjesni da su upravljači okoliša i da njihovi postupci, ma koliko mali, utječu na njihovo okruženje. Ovaj napor za podizanje svijesti mogao bi biti u obliku budućih kampova CHwB Heritage Lab, pod vodstvom Misije OESS-a na Kosovu ili nekog drugog entiteta. Dodatni napor takvih kampova mogao bi biti čišćenje potoka smeća i smanjenje površinskog smeća na cestama unutar sela. U tom pogledu, treba odrediti mjesta za skupljanje smeća ili kante za smeće, održavati ih čistima, često prazni, te odrediti i utvrditi određeno odlagalište. Takve akcije bi se primijetile i Letnicu učinile ugodnijom za zajednicu i posjetitelje.

Iza neposrednog sela, postoji samo nekoliko staza za uživanje u okolišu. Jedna takva identificirana staza mogla bi biti uz rijeku, a druga bi se trebala razviti u brda. Put od sela mogao bi biti osmišljen kako bi iskoristio promjenu nadmorske visine da se osvrne na selo. Posebni kampovi se također mogu prepoznati i razviti izvan sela kako bi se hodočasnici raspršili po širem području i povećali kapacitet. Ti bi se kampovi mogli smjestiti unutar brda s pogledom na crkvu i selo.

Prikaz 20 – Seoska lokalna ekonomija temelji se na samoodrživoj poljoprivredi i subvencijama. Fotografija: Rand Eppich

Prilaz selu uokviruje Katolička crkva, a na dnu brda veliko asfaltirano parkiralište. Podrazumijeva se da je to za automobile i dobavljače. Prodavače bi bilo bolje rasporediti u selu, a to bi oslobodilo prostor kako bi se uljepšalo veliko parkiralište.

Posljednji aspekt koji se odnosi na razvoj okoliša tiče se infrastrukture koja podržava čisti i zdravi okoliš. Potrebno je riješiti problem opskrbe slatkom vodom, kao i kanalizacijski sustav. Po ovom pitanju treba poduzeti posebno istraživanje.

Krajolik, zajedno sa selom, doprinosi formiranju lokalnih kultura i osnovna je komponenta kulturne baštine doprinoseći dobrobiti ljudi i europskom identitetu.³⁸ Kulturni krajolici, vernakularna arhitektura i zajednice su živo skladište koje bi trebalo koristiti za povećanje našeg znanja o povijesti, umjetnosti, kulturi, klimi, prilagodbi, inovacijama, poljoprivredi i održivosti.

KULTURA

Posljednji stup razvojnog plana je materijalna i nematerijalna kulturna baština sela. Također u tom pogledu, u predstojećoj aktivnosti putem gore spomenutog „okruglog stola“ moraju se identificirati odgovarajući dionici. Nadalje, njihovo sudjelovanje i predanost moraju se riješiti u akcijskom planu, koji predstavlja ključ uspješne provedbe razvojnog plana. Kao što se često spominje, Letnica u tom pogledu ima brojne prednosti, od impresivne crkve s Crnom Madonom do povezanosti s majkom Terezom. U tom pogledu Letnica bi imala koristi od uključivanja sela u planirani Put Majke Tereze, koji prati svetičin rani život. Dodatni je korak uključivanje Katoličke crkve u ovaj proces i jačanje veza sa selom. Nažalost, svećenici i časne sestre nisu se mogli sastati i raditi s timom Heritage Laba. Ali postoje i drugi manje očiti aspekti kulturne baštine. Opipljivi aspekti uključuju jednostavnu, ali iskrenu zavičajnu arhitekturu kuća i mlina, kamene zidove oko polja i brojne staje iz starih vremena, pokrivena crvenim glinenim pločicama. Nematerijalni aspekti uključuju priče stanovnika i jedan restoran u selu koji poslužuje tradicionalna hrvatska jela koristeći samo lokalne organske sastojke.

38. Preambula Europske konvencije o krajoliku (Vijeće Europe, 2000.).

Drugi aspekt kulturnog razvoja trebalo bi da bude detaljno mapiranje kulturnih resursa, njihove Drugi aspekt kulturnog razvoja trebao bi biti dubinsko mapiranje kulturnih resursa, njihovih ranjivosti i načina na koji ih se može sačuvati i iskoristiti. To uključuje identificiranje vlasnika i dobivanje njihove suradnje na konzervatorskom projektu te kontaktiranje potencijalnih donatora i investitora. Ovo je već započelo u sklopu projekta Heritage Lab. Sljedeći je korak identifikacija jednog tradicionalnog doma koji će biti podvrgnut konzervaciji kako bi služio kao gostinjska kuća za posjetitelje vikendom ili vjerske hodočasnike. CHwB je kroz Heritage Lab već dao dobar primjer kroz konzervaciju mlina.

Konačno, zajednica bi trebala biti uključena u održavanje i brigu o vlastitoj kulturnoj baštini. Pritom bi Letnica mola iskoristiti svoje postojeće kulturne resurse u korist zajednice.

Posjete za Uskrs ne postoje. Ovo bi trebalo promicati

Trebalo promicati veću posjetu vikendom

Ohrabriti posjete duže od tri dana do čitavog tjedna

Posjete za Božić bi također trebalo promicati

Prikaz 22 – Dijagram festivala i posjetitelja Letnice. Postojeći veliki festivali trebali bi se produžiti na više od dva dana, a trebalo bi promovirati i druge festivale, poput Božića i Uskrsa.

ZAKLJUČCI

Ako se nešto ne učini sljedećih godina, selo Letnica neće preživjeti još dva desetljeća. S vremenom će ovo malo preostalih kosovskih Hrvata umrijeti, potomci u dijaspori izgubit će vezu s ovim mjestom, a mladi kosovski Albanaci odselit će se tražeći obrazovanje, zaposlenje i urbane mogućnosti. Selo bez svoje zajednice otpadat će kamen po kamen. Crkva, njezina Crna Madona iznutra i glavni vjerski festival nesumnjivo će preživjeti - ali za buduće hodočasnike i ostale posjetitelje iskustvo će postati siromašnije bez sela i zajednice koja je izgradila crkvu. Selo sa svojim malim kamenim kućicama i stajama pruža kontekst dajući crkvi osjećaj razmjera i svrhe. Bez sela crkva će se činiti malom u usporedbi s planinama.

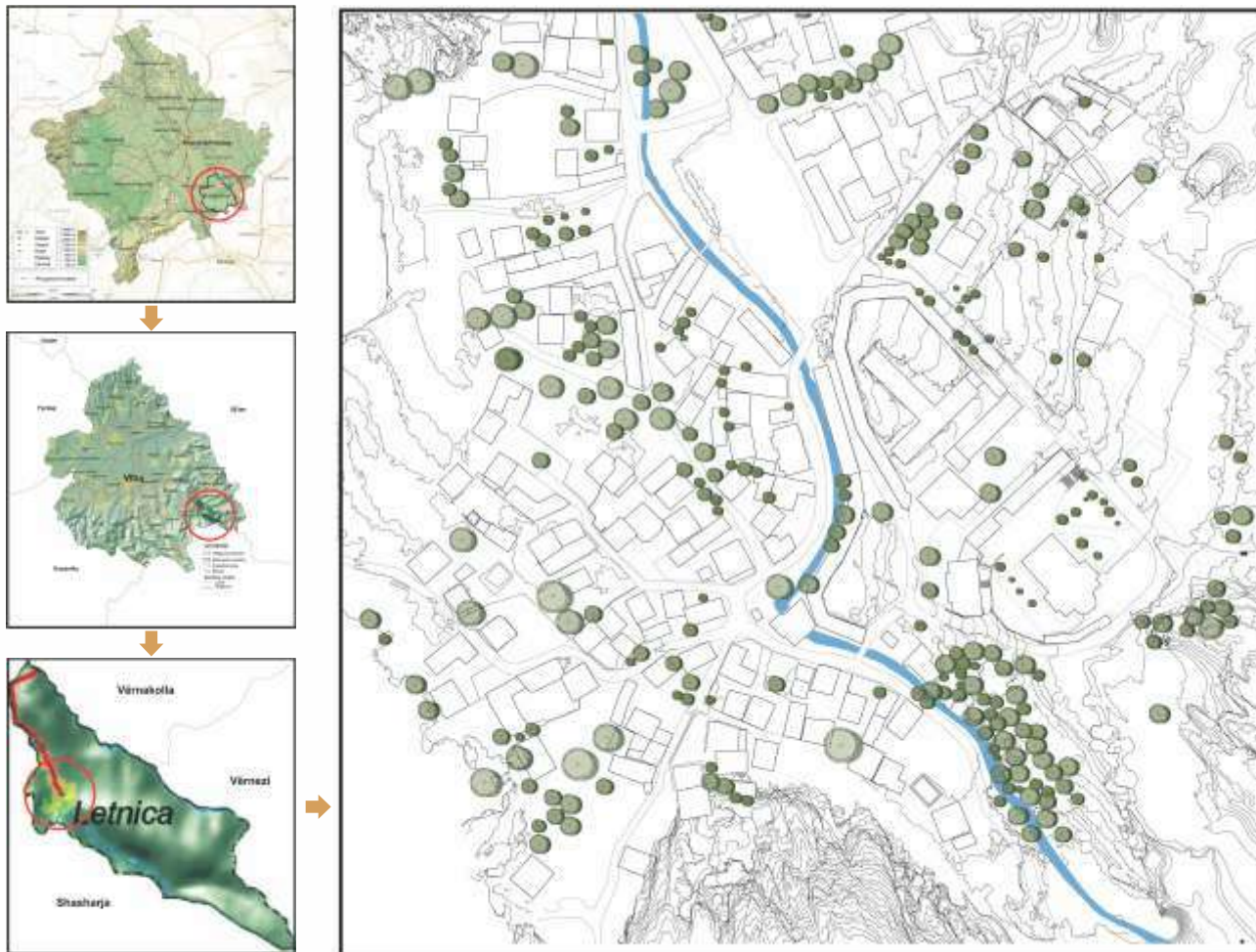
Radionice Heritage Laba koje je provodila Kulturna baština bez granica, a podržala ih je i Misija OESS-a na Kosovu, samo su početak, a u fokusu je bilo ovo malo selo. Ta je pažnja nužna, jer da bi selo opstalo, trebaju postojani naponi koji uključuju druge organizacije, institucije i sve ljude u suradnji. Terensko istraživanje i ideje predstavljene u ovom izvješću također su samo početak i trebalo bi ih dalje razvijati i slijediti.

Ovo izvješće opisuje radionicu koja se odnosi na ruralni razvoj i napore sudionika na prikupljanju podataka i generiranju ideja. Trebale bi se održati dodatne radionice kako bi se nadovezale na te ideje i detaljnije opisale probleme i bolje formulirale plan ruralnog razvoja.

Napokon, Letnica će uvijek biti pod prijetnjom s obzirom na njezino udaljeno mjesto i malu veličinu. No, ima mnogo glavnih kulturnih i prirodnih prednosti, a to su dobra koja mogu spasiti ovo malo, ali značajno selo, ali za to je potrebna budnost. Rad ne smije prestati.

DODATAK

MAPE - REGIONALNE

Prikaz 23 – Karta koja prikazuje položaj regije u okviru Kosova i sela Letnica sa odnosom prema većim gradovima. Zeleni krugovi na karti sela s desne strane označavaju postojeća odrasla stabla. (Rexhe Mushica, 2019).

KONTEKST

Prikaz 24 – Karta Openstreet koja prikazuje mjesto Letnicu, topografiju, najbliži veći grad Vitinu, i blizinu granice (Openstreet Map, 2019).

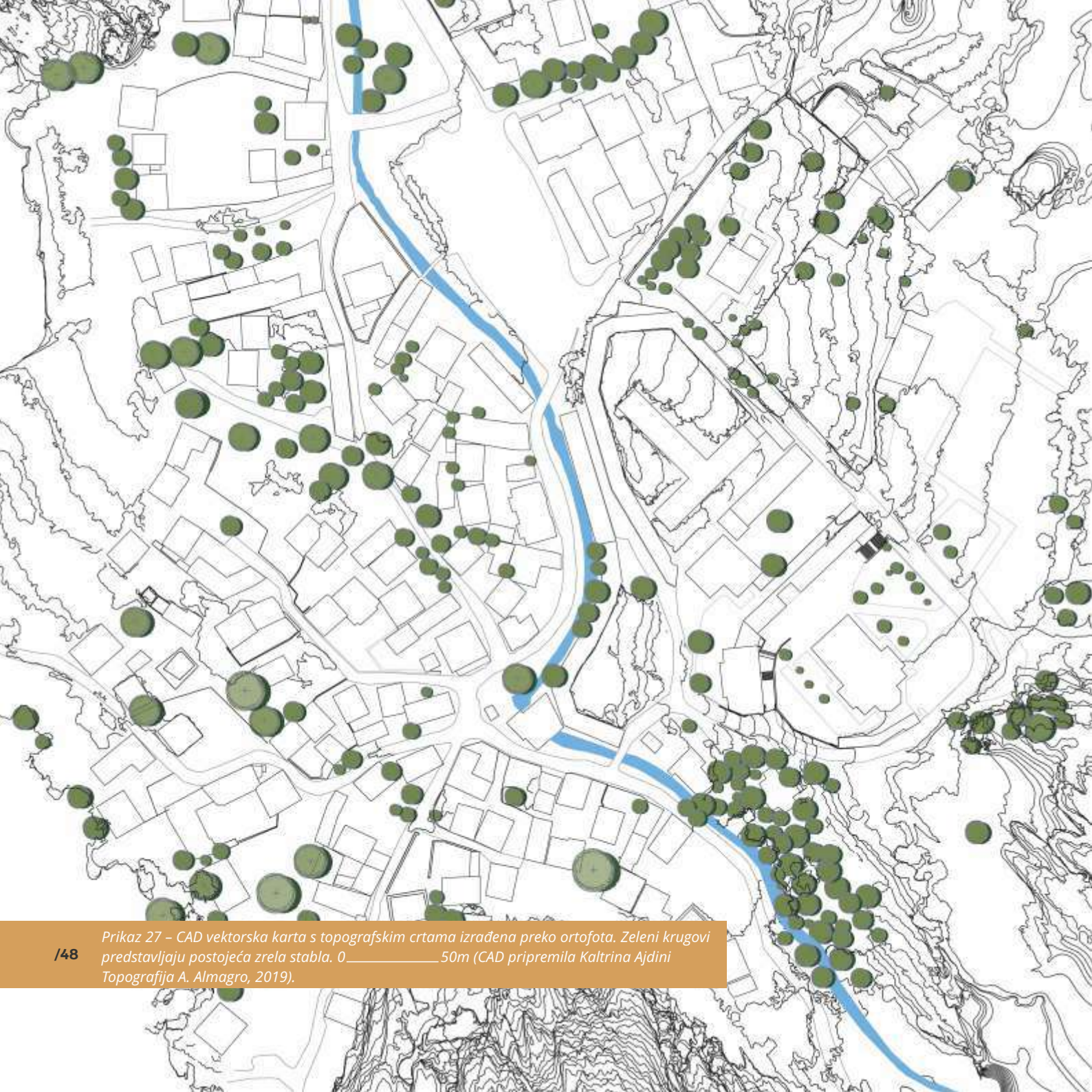
/46

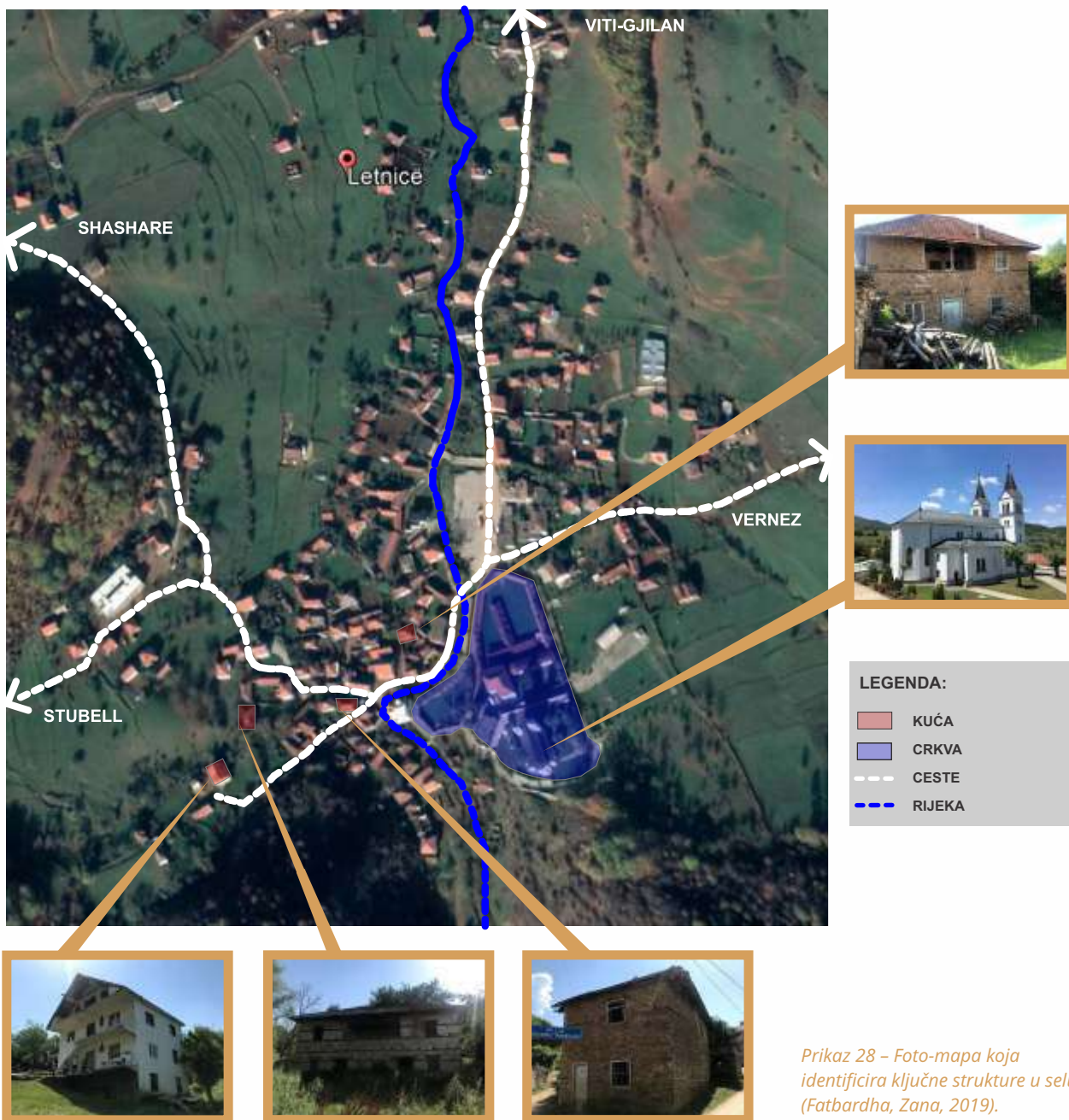

Prikaz 25 – Ortofoto Letnice, tvornica nije prikazana na mapi jer se nalazi otprilike 2 kilometra sjeverno (Kosovska agencija za mapiranje, 2017) N.T.S.

Prikaz 26 – Ortofoto i topografske karte sela izrađene tijekom Heritage Laba fotografijom i fotogrametrijom uz upotrebu drona 0_____50m (CAD razvila Kaltrina Ajdini Ortofoto A. Almagro/R. Eppich, 2019).

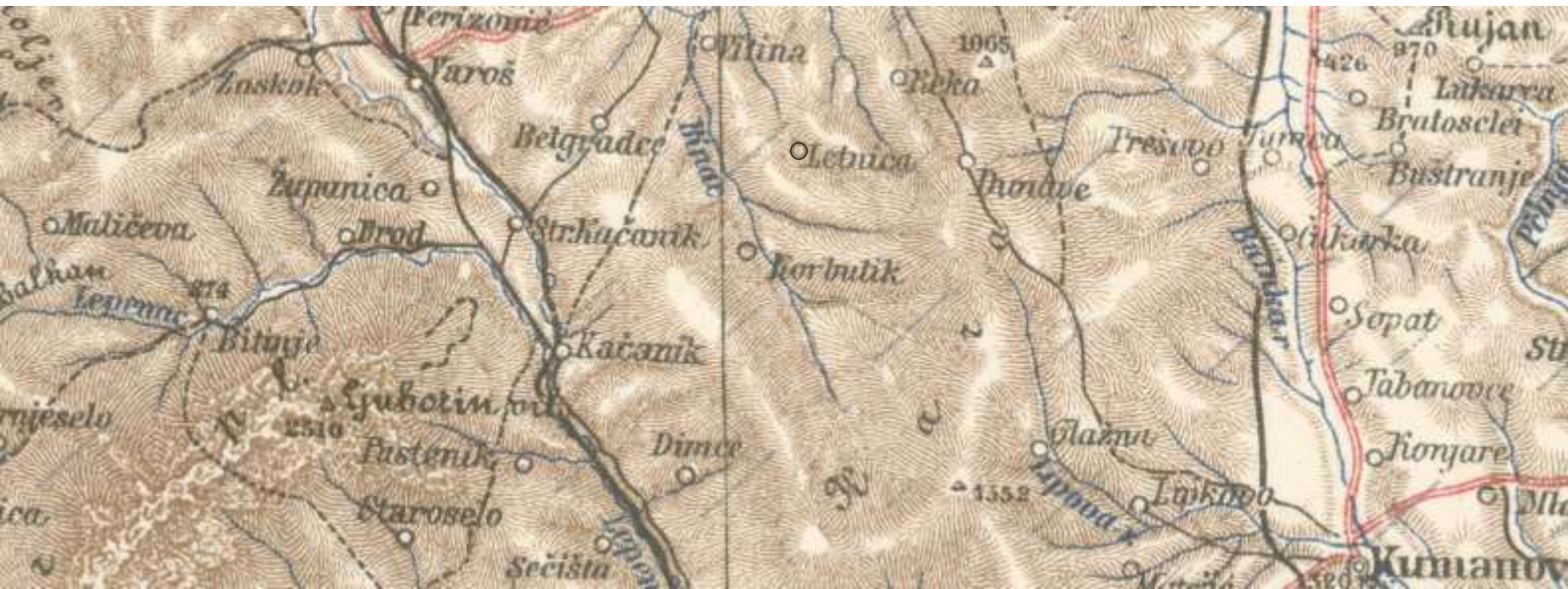
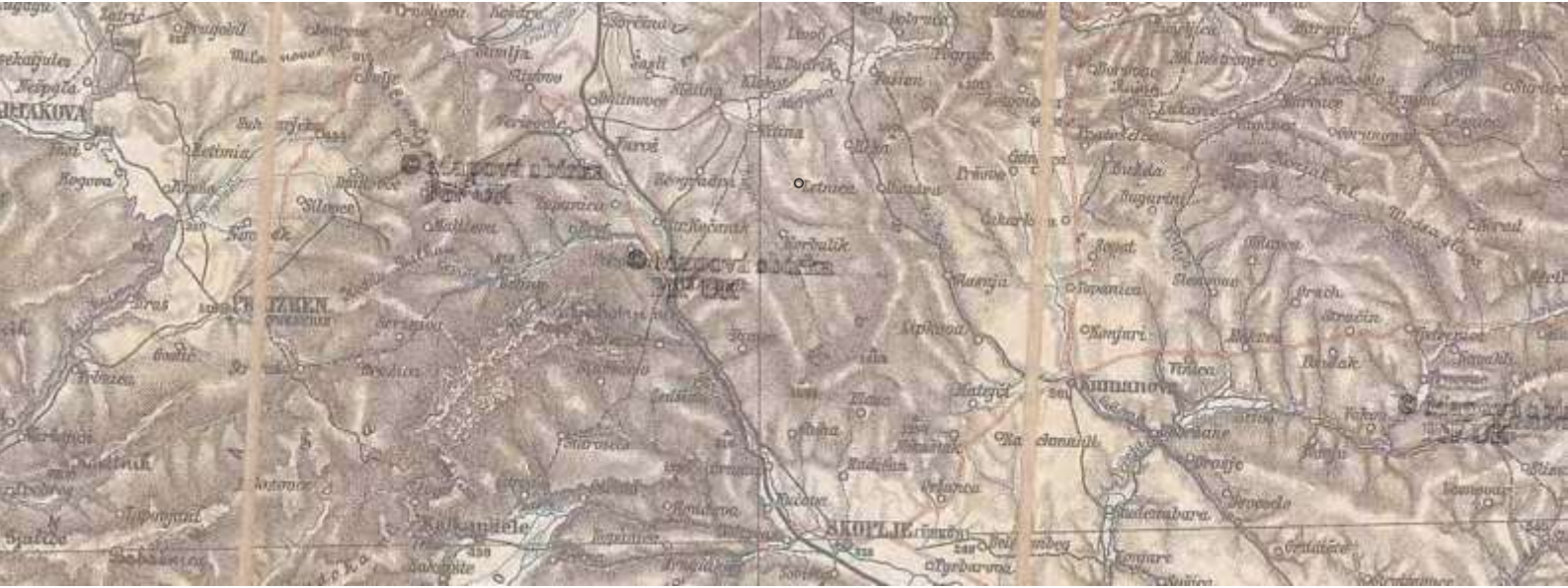

Prikaz 29 – Priprema Razvojnog plana Letnice temeljila se na temeljitoj studiji šireg okruženja sela i okolnog kulturnog krajolika. Foto: OESS/CHwB Dardan Rushiti

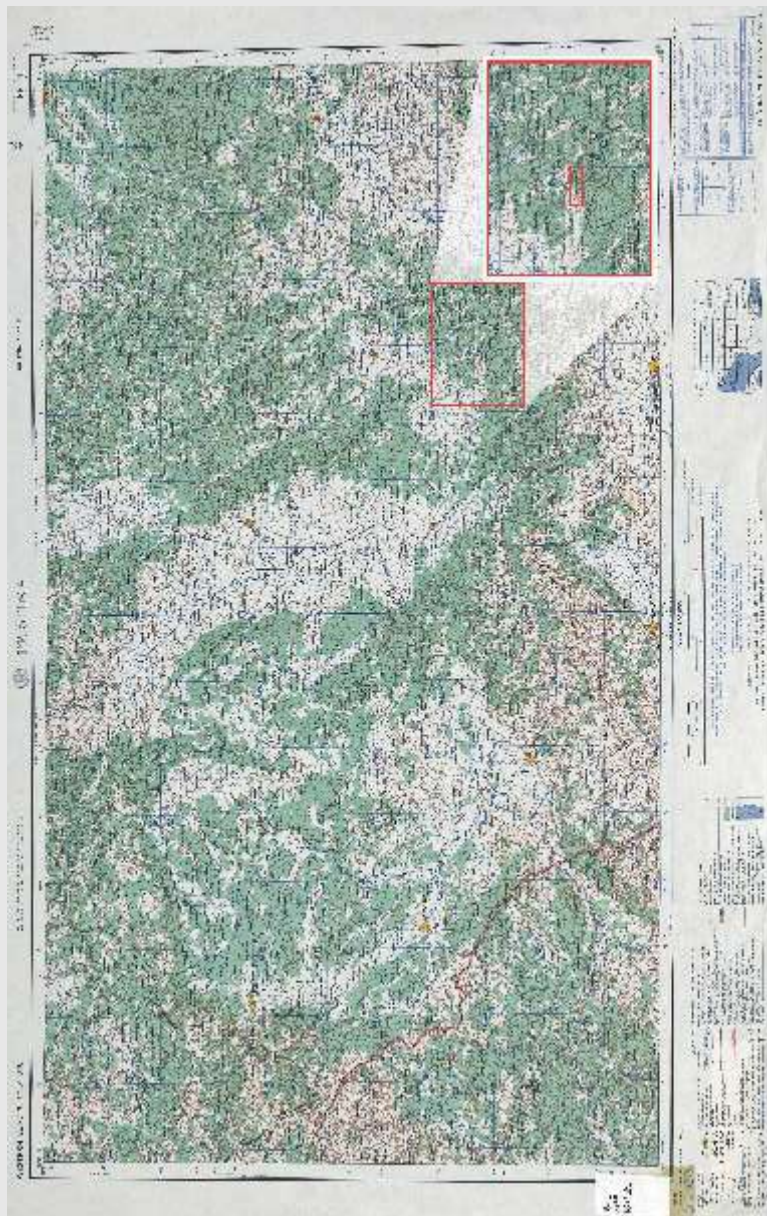
POVIJESNE MAPE

Prikaz 30 – Povijesni detalj karte iz 1885. godine s prikazom mjesta Letnica. Iako selo nije bilo na glavnim trgovačkim putevima između planina, ipak spomen sela na ovoj ranoj karti ukazuje na njegovu važnost. Prikazani su i drugi važni gradovi, uključujući Prizren i Skoplje: Köprülü, Priština, Scutari. Na: K. k. militär-geographisches Institut (vojno-geografski institut, Beč), razmjera 1: 750 000, datirana 1885, http://digitool.is.cuni.cz/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=1127442&silolibra.

/52

Prikaz 31 – Povijesna karta ("Übersichtskarte von Mitteleuropa" - Općenita karta Srednje Europe, njemački prijevod), detalj iz 1916. godine s prikazom mjesta Letnica. Ova je karta datirana kada je mlada Anježë Gonxhe Bojaxhiu posjetila selo i pokazuje udaljenost mjesta: Na: Virtualní mapová sbírka Chartae-Antiquae.cz [onlajn].
Zdiby: Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický, v.v.i. [cit. 2019-11-23]. Dostupno na: <http://chartae-antiquae.cz/en/maps/46757>.

Prikaz 32 – Povijesni detalj karte iz 1959. godine koji prikazuje selo i njegov kontekst (Inženjerski korpus američke vojske, Vojne mape).

INDEKS PRIKAZA

- 00 **Prikaz 1** – Slika naslovnice, ilustracija zračne fotografije iznad sela Letnica u južnom dijelu Kosova
- 01 **Prikaz 2** – Restauratorski kamp u selu Letnica: učesnici su posjetili mjesto. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 03 **Prikaz 3** – Veleposlanik Jan Braathu, šef misije OESS-a na Kosovu, na završnoj ceremoniji radionice Heritage Lab, 5. srpnja 2019. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 05 **Prikaz 4** – Sali Shoshi, izvršni direktor Kulturne baštine bez granica, na završnoj svečanosti Radionice Heritage Lab, 5. srpnja 2019. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 07 **Prikaz 5** – Konzervatorski praktični rad tijekom radionice. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 09 **Prikaz 6** – „Heritage Lab radionica“, 24. lipnja - 5. srpnja 2019., okupila je studente iz različitih akademskih područja poput arhitekture, kulturne baštine, sociologije, antropologije i etnologije. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 10 **Prikaz 7** – Redefiniranje nasljeđa Letnice tijekom Heritage Lab radionice. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 11 **Prikaz 8** – Konzervatorski radovi tijekom radionice bili su usredotočeni na Mlin Froke Dokića. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 16 **Prikaz 9** – Preljev vodopada s kanala koji napaja nedavno obnovljeni mlin. Fotografija: Rand Eppich
- 18 **Prikaz 10** – Letnička katolička crkva – Crkva Majke Božje Letničke / Crkva Crne Gospe. Fotografija: Rand Eppich
- 20 **Prikaz 11** – Razvoj održava stanovnike kao i selo. Fotografija: Rand Eppich
- 22 **Prikaz 12** – Jedna od mnogih narodnih staja izgrađenih od poljskog kamena i lokalnog drveta koja doprinosi izgradnji baštine Letnice. Fotografija: Rand Eppich
- 24 **Prikaz 13** – Osnovna škola „Mikel Tarabulluzi“ ostaje otvorena za nekolicinu djece. Fotografija: Rand Eppich
- 30 **Prikaz 14** – Majka Terezija iz Kalkute (Wes Phelan)
- 32 **Prikaz 15** – Dolina Letnice u ljeto 2019. Fotografija: Rand Eppich
- 38 **Prikaz 16** – Napuštene narodne kuće mogle bi se adaptirati u gostionice (pansione). Fotografija: Rand Eppich
- 39 **Prikaz 17** – Mnogi bi se njegovani vrtovi mogli proširiti kako bi mogli osiguravati hranu za hrvatski restoran. Fotografija: Rand Eppich
- 39 **Prikaz 18** – Nedavno konzervirani mlin privlači zainteresiranost i posjetitelje vikendom. Fotografija: Rand Eppich
- 39 **Prikaz 19** – Pristup selu preko puta za vozila ne pruža ugodno okruženje. Fotografija: Rand Eppich
- 40 **Prikaz 20** – Seoska lokalna ekonomija temelji se na samoodrživoj poljoprivredi i subvencijama. Fotografija: Rand Eppich
- 42 **Prikaz 21** – Staza uz planinski potok neiskorišten je i nedovoljno cijenjen resurs. Ponude koje se oslanjaju na hladnu klimu nude olakšanje za ljude iz Prištine. Fotografija: Rand Eppich
- 43 **Prikaz 22** – Dijagram festivala i posjetitelja Letnice. Postojeći veliki festivali trebali bi se produžiti na više od dva dana, a trebalo bi promovirati i druge festivale, poput Božića i Uskrsa.
- 45 **Prikaz 23** – Karta koja prikazuje položaj regije u okviru Kosova i sela Letnica sa odnosom prema većim gradovima. Zeleni krugovi na karti sela s desne strane označavaju postojeća odrasla stabla. (Rexhie Mushica, 2019).
- 46 **Prikaz 24** – Karta Openstreet koja prikazuje mjesto Letnicu, topografiju, najbliži veći grad Vitinu, i blizinu granice (Openstreet Map, 2019).

- 46 **Prikaz 25** – Ortofoto Letnice, tvornica nije prikazana na mapi jer se nalazi otprilike 2 kilometra sjeverno (Kosovska agencija za mapiranje, 2017) N.T.S.
- 47 **Prikaz 26** – Ortofoto i topografske karte sela izrađene tijekom Heritage Laba fotografijom i fotogrametrijom uz upotrebu drona 0 _____ 50m (CAD razvila Kaltrina Ajdini Ortofoto A. Almagro/R. Eppich, 2019).
- 48 **Prikaz 27** – CAD vektorska karta s topografskim crtama izrađena preko ortofota. Zeleni krugovi predstavljaju postojeća zrela stabla. 0 _____ 50m (CAD pripremila Kaltrina Ajdini Topografija A. Almagro, 2019).
- 49 **Prikaz 28** – Foto-mapa koja identificira ključne strukture u selu (Fatbardha, Zana, 2019).
- 50 **Prikaz 29** – Priprema Razvojnog plana Letnice temeljila se na temeljitoj studiji šireg okruženja sela i okolnog kulturnog krajolika. Foto: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 51 **Prikaz 30** – Povijesni detalj karte iz 1885. godine s prikazom mjesta Letnica. Iako selo nije bilo na glavnim trgovačkim putevima između planina, ipak spomen sela na ovoj ranoj karti ukazuje na njegovu važnost. Prikazani su i drugi važni gradovi, uključujući Prizren i Skoplje: Köprülü, Priština, Scutari. Na: K. k. militär- geographisches Institut (vojno-geografski institut, Beč), razmjera 1: 750 000, datirana 1885, http://digitool.is.cuni.cz/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=1127442&silolibra.
- 51 **Prikaz 31** – Povijesna karta ("Übersichtskarte von Mittel-Europa" - Općenita karta Srednje Europe, njemački prijevod), detalj iz 1916. godine s prikazom mjesta Letnica. Ova je karta datirana kada je mlada Anježë Gonxhe Bojaxhiu posjetila selo i pokazuje udaljenost mjesta: Na: Virtualní mapová sbírka Chartae-Antiquae.cz [onlajn]. Zdiby: Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický, v.v.i. [cit. 2019-11-23]. Dostupno na: <http://chartae-antiquae.cz/en/maps/46757>.
- 52 **Prikaz 32** – Povijesni detalj karte iz 1959. godine koji prikazuje selo i njegov kontekst (Inženjerski korpus američke vojske, Vojne mape).
- 59 **Prikaz 33** – Najava Heritage Laba
- 59 **Prikaz 34** – Radionica Heritage Lab kombinirala je praktični rad na polju zaštite, međunarodnu ekspertizu i lokalno znanje stečeno intervjuima. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 60 **Prikaz 35** – Obnova mlina Froke Dokića predstavlja jedan od najvidljivijih rezultata radionice koja je trajala gotovo dva tjedna u lipnju/srpnju 2019. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 61 **Prikaz 36** – Predavanje Randa Eppich tijekom radionice Heritage Lab. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti
- 63 **Prikaz 37** – Izrada Razvojnog plana zahtijeva širok horizont i široku sliku. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti

BIBLIOGRAFIJA

Sljedeća bibliografija je korišćena u pripremi ovog izvješća i kombinira publikacije o općem ruralnom razvoju i specifične informacije koje se odnose na Letnicu. Nije nameravano da ovo bude kompletna bibliografija, već radni resurs. Kako se otkrivaju drugi resursi, bit će dodati ovoj listi.

-Analysis report on Rural Development,

http://www.interreg4c.eu/fileadmin/User_Upload/PDFs/CAPITALISATION/L8_Rural_Development_Report.pdf (accessed 20.02.2020).

-Angelini, C., *Museums and Cultural Landscapes, Proceedings, Annual ICOM-CECA Conference, Milan, Italy, 3 -9 July 2016* (Rome: ICOM-CECA, 2017), http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/ceca/Annual_Conference_Docs/Milan_proceedings.pdf (accessed 20.02.2020).

-CERTSS, *European Cultural routes*, <http://certess.culture-routes.lu/> (accessed 20.02.2020).

-Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement ("Ahtisaari Plan"), Annex V (2 February 2007, Doc: UN-SC, S/2007/168/Add.1), <https://digitallibrary.un.org/record/595359?ln=en> (accessed 12.05.2020)

-Council of Europe, *European Landscape Convention*, (Florence: 20 October 2000), http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Landscape/default_en.asp (accessed 20.02.2020).

-Cultural Heritage Counts for Europe, <http://www.encatc.org/culturalheritagecountsforeurope/> (accessed 20.02.2020).

-Duijzings, G., *An ethnographic sketch of Letnica, The exodus of Kosovo Croats, A chronicle of ethnic unmixing, Religion and the Politics of Identity in Kosovo* (New York: Columbia University Press, 2000), p.39.

-Eppich, R., *Cultural Heritage, Landscape & Rural Development : Good Practice, Methodology, Policy Recommendations & Guidelines for Rural Communities* (INTERREG IVC, European Union and HISTCAPE project, 2014), <http://www.historic-towns.org/wp-content/uploads/2018/09/Cultural-Heritage-Landscape-and-Rural-Development.pdf> (accessed 20.02.2020).

-Eppich, R., Kulmer, A., "Cultural Heritage, Landscape Conservation and Rural Development. Good Practice from Rural Regions of Europe", in *ICOMOS, Heritage and Landscape as Human Values, 18th General Assembly of ICOMOS, 9-14 November 2014* (2015). Council of Europe, *European Cultural Convention*, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/european-cultural-convention> (accessed 20.02.2020).

-Cultural Heritage Tourism, <https://culturalheritagetourism.org> (accessed 20.02.2020).

-European Association Historic Towns & Regions, (accessed 20.02.2020).

-HERO, *Heritage as Opportunity*, <https://urbact.eu/hero-heritage-opportunity-complete-overview> (accessed 20.02.2020).

-European Commission, *Creative Europe*, <http://ec.europa.eu/culture/> (accessed 20.02.2020).

-European Commission, *Cultural Tourism*, https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/cultural_en (accessed 20.02.2020).

-European Council for the Village and Small Town, *A Strategy for Rural Europe – ECOVAST*, http://www.ecovast.org/english/strategy_e.htm (accessed 20.02.2020).

-European Expert Network on Culture (EENC), *The Social and Economic Value of Cultural Heritage: literature review*, <http://www.archive.interarts.net/en/acabats.php?pag=2&p=378> (accessed 20.02.2020).

-European Institute of Cultural Routes, <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/about-the-eicr> (accessed 20.02.2020).

-European Rural Community Alliance, <http://www.ruralcommunities.eu> (accessed 20.02.2020).

-European Union, *Rural Development policy 2014-2020*, https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/rural-development_en (accessed 20.02.2020).

-Eppich, R., Amel, Ch., (eds.), *Recording, Documentation and Information Management for the Conservation of Heritage Places: Illustrated Examples* (Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2007), http://hdl.handle.net/10020/gci_pubs/recordim_vol2

(accessed 20.02.2020).

-Donovan, D.R., "Heritage Conservation and the Economy", in *Global Urban Development Magazine*, vol 4/1 (August 2008), <http://www.globalurban.org/GUDMag08Vol4Iss1/Rypkema.htm> (accessed 20.02.2020).

-Getty Conservation Institute, *Economics and Heritage Conservation* (Los Angeles: Getty Center, 1998), http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/pdf/econrpt.pdf (accessed 20.02.2020).

-Heritage Portal Europe, <http://www.netheritage.eu/index.asp> (accessed 20.02.2020).

-Hettne, B., *Human Values and Global Governance: Studies in Development, Security and Culture, Volume* (Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2008).

-Instituti GAP, *Komuna e Vitisë: problemet kryesore dhe trendët buxhetor (gap report)*, <http://www.komunat.institutigap.org/Files/viti/2013/Komuna%20e%20Vitisë%20-%20problemet%20kryesore%20dhe%20trendet%20buxhetore.pdf> (accessed 17.02.2020).

-International Association of Community Development, (accessed 20.02.2020).

-International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), (accessed 20.02.2020).

-International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), *International Cultural Tourism Charter : Managing Tourism at Places of Heritage Significance*, adopted by ICOMOS at the 12th General Assembly in Mexico, October 1999 (Paris: ICOMOS, 1999), http://www.international.icomos.org/charters/tourism_e.pdf (accessed 20.02.2020).

-International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), *ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage*, ratified by the ICOMOS 14th General Assembly in Victoria Falls, Zimbabwe, in 2003 (Paris: ICOMOS, 2003), http://www.international.icomos.org/charters/structures_e.pdf (accessed 20.02.2020).

-International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), *Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas*, adopted in Xi'an, China by the 15th General Assembly of ICOMOS on 21 October 2005 (final version 22.10.2005)(Paris: ICOMOS 2005), <http://www.international.icomos.org/charters/xian-declaration.pdf> (accessed 20.02.2020).

-International Council of Museums (ICOM), *Museums and Cultural Landscapes* (Museum International, vol. 69, issue 1-2, 2017,

-International Economic Development Council (IEDC): *IEDC at a Glance*, <https://www.iedconline.org/web-pages/inside-iedc/iedc-at-a-glance/> (accessed 17.02.2020).

-International Scientific Committee on Cultural Landscapes (ICOMOS-IFLA), *World Rural Landscapes*, <http://www.worldrurallandscapes.org/> (accessed 20.02.2020).

-International Union of Forest Research Organizations, *Cultural Heritage and Sustainable Forest Management: The Role of Traditional Knowledge, Proceedings of the Conference, 8-11 June 2006, Florence, Italy, vol. 1* (Warsaw: Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe, 2006), http://www.foresteuropa.org/documentos/volume_1c.pdf (accessed 20.02.2020).

-Komuna e Vitisë, *Plani Zhvillimor urbane I Vitisë (2010- 2015)*, (Viti/Vitina: Komuna e Vitisë - Drejtoria për Urbanizëm, 2010), <https://kk.rks-gov.net/viti/wpcontent/uploads/sites/32/2010/12/Plani-Zhvillimor-Urban.pdf>

Köprülü, Priština, Scutari, (Vienna: K. k. militär-geographisches Institut, 1885)(Vienna: military-geographic Institute), scale 1:750 000, http://digitool.is.cuni.cz/R/-?fu nc=dbin-jump-full&object_id=1127442&silolibra (accessed 20.02.2020).

-Kosovo mining and mineral deposits, <https://www.kosovo-mining.org/mineral-resources/mineral-deposits/?lang=en> (accessed 20.02.2020).

-"Kosovo Trust Agency Opens New Privatisation Wave", *BalkanInsight*, 18.07.2007, <https://balkaninsight.com/2007/07/18/kosovo-trust-agency-opens-new-privatisation-wave/> (accessed 17.02.2020).

-Midgley, James, *Social Development Theory & Practice* (London: Sage, 2013).

-Ministry of Culture, Youth and Sports of Kosovo, *Kultural Heritage List for Temporary Protection 2018 (Lista e Trashëgimise Kulturore per Mbrojtje te perkohshme 2018, in Albanian only)*, (Priştinë/Priština: MCYS, nr. 110, 03.10.2018), https://www.mkrs-ks.org/repository/docs/Lista_e_Trashëgimise_Kulturore_per_Mbrojtje_te_Perkohshme_2018.pdf (accessed 20.02.2020).

-Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), Rural Development, <http://www.oecd.org/gov/regional-policy/oecdworkonruraldevelopment.htm> (accessed 20.02.2020).

-OSCE, Event "1990 CSCE Meeting on the Mediterranean", <https://www.osce.org/ec/58492> (accessed 12.05.2020)

-OSCE, Report of the CSCE Meeting on the Mediterranean, <https://www.osce.org/partners-for-cooperation/mediterranean/16200> (accessed 12.05.2020)

-OSCE Mission in Kosovo, Reviving the legacy of Letnicë/Letnica – traces of Mother Teresa of Calcutta, (17 July 2019), <https://www.osce.org/mission-in-kosovo/425873> (accessed 17.02.2020).

-OSCE Mission in Kosovo, The Kosovo Croats of Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community (Prishtinë/Priština: OMIK, October 2011), <https://www.osce.org/kosovo/83789?download=true> (accessed 17.02.2020).

-OSCE Mission in Kosovo, Report Kosovo Communities Profiles (Prishtinë/Priština: OMIK, 2010), <http://www.osce.org/kosovo/75450> (accessed 10.03.2020).

-Osmani, S, "Thousands Revisit Kosovo Village Where Mother Teresa Heard Call", in *Balkan Insight* (2011), <https://balkaninsight.com/2011/09/19/thousands-revisit-kosovo-village-where-mother-teresa-heard-call/> (accessed 13.02.2020).

Krasser Architektur, Baukultur "Bauen in der Steiermark" (German, „Building in Styria“ (translated in English)), <http://www.arch-krasser.at/Baukultur> (accessed 20.02.2020).

-Putnam, R., "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life.", in *The American Prospect* 4 (13, December 19, 2001), pp. 35–42.

-Rojas, C., "International political economy / development other wise", in *Globalizations* 4 (4)(2007), pp. 573-587.

-Rural Development, Building on local community, environmental and cultural assets, 'smart specialisation' in the rural development context, https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/tg1_rural-businesses_brief_locally-led-smart-specialisation_0.pdf (accessed 20.02.2020).

-Šiljković, Ž.; Glamuzina, M., "Janjevo and Janjevci – from Kosovo to Zagreb", in *Geoadria* (Zadar: University of Zadar, Department of Geography, 2004), 9/1, pp. 89-109.

-Smith, N., *Pilgrimage to the Black Madonna*, (3.09. 2009), https://www.army.mil/article/26966/pilgrimage_to_the_black_madonna (accessed 13.02.2020).

-Territorial Dimensions of Europe 2020 Strategy, http://www.espon.eu/main/Menu_Publications/Menu_EvidenceBriefs/EEB2_EU2020.html (accessed 20.02.2020).

-The Young Foundation, *Understanding neighbourliness and belonging* (2008), p 2, <https://youngfoundation.org/publications/understanding-neighbourliness-and-belonging/> (accessed 17.02.2020).

-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), *Cultural Tourism*, http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=36700&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (accessed 20.02.2020).

-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) - World Heritage Centre (WHC), *Cultural Landscapes*, <https://whc.unesco.org/en/culturallandscape/> (accessed 20.02.2020).

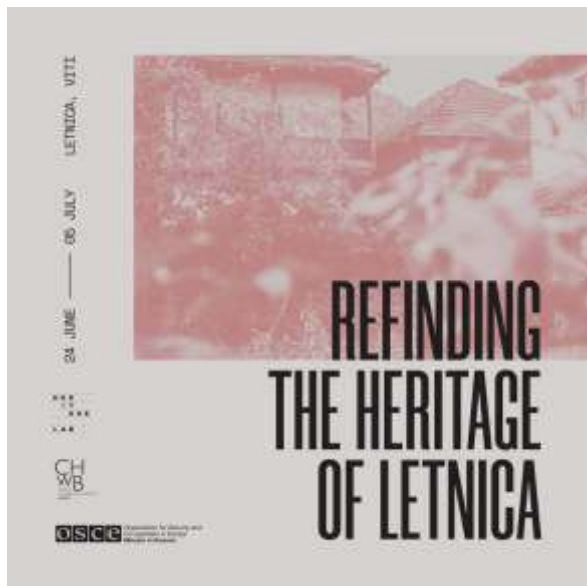
-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) - World Heritage Centre (WHC), *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation* (Paris: UNESCO/WHC, 2003), <http://whc.unesco.org/en/series/7/> (accessed 20.02.2020).

-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), *Draft recommendation to Member States concerning the Safeguarding the Beauty and Character of Landscapes and Sites*, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160452> (accessed 20.02.2020).

-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), *The Hangzhou Declaration : Placing Culture at the at the Heart of Sustainable Development Policies. Adopted in Hangzhou, People's Republic of China, on 17 May 2013* (Paris: UNESCO, 2013), <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/FinalHangzhouDeclaration20130517.pdf> (accessed 13.02.2020).

- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), *Culture: urban future; global report on culture for sustainable urban development* (Paris: UNESCO, 2016), <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245999> (accessed 20.02.2020).
- United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat), *Local Economic Development in Practice - A Toolkit for LED Practitioners* (Nairobi: UN-Habitat, 2013), p. 1, <https://unhabitat.org/local-economic-development-in-practice> (accessed 17.02.2020)
- United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Index (HDI)*, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> (accessed 13.02.2020).
- United Nations World Tourism Organization (UNWTO), *Tourism and Intangible Cultural Tourism*, <https://www.unwto.org/tourism-and-culture> (accessed 20.02.2020).
- US Army Corp of Engineers, *Map of Priština* (Army Map Services, 1959).
- Vukovic, M., Weinstein, A., "Kosovo mining, metallurgy, and politics: Eight centuries of perspective", in *Journal of the Minerals, Metals & Materials Society* 54 (5)(May 2002), pp. 21-24.
- World Tourism Organisation (UNWTO), *Global Code of Ethics for Tourism*, <https://www.unwto.org/global-code-of-ethics-for-tourism> (accessed 20.02.2020).
- Vaticannews, *Mbyllja majit në Shenjtëroren e Zojës së Madhe në Letnicë* (30.05.2019), <https://www.vaticannews.va/sq/bota/news/2019-05/letnice-te-zoja-madhe-mbyllet-muaj-maj.html> (accessed 17.02.2020).
- Warrander, G., Knaus, V., *Kosovo* (Chesham/Bucks: Bradt Travel Guides, 2010).
- World Bank, *The Economics of Uniqueness*, <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2012/09/26/economics-uniqueness-embracing-cultural-heritage> (accessed 20.02.2020).

PROGRAM RADIONICE HERITAGE LAB 2019.

Ovaj razvojni plan pripremljen je i izrađen tijekom „Radionice Heritage Lab“ koja se održala u selu Letnica od 24. lipnja do 4. srpnja 2019. Program se sastojao od ključnih predavanja o očuvanju, razvoju i turizmu svako jutro s praktičnim vježbama popodne. 20 učenika, podijeljenih u dva tima, sudjelovalo je u radionici Heritage Lab. Jedna se skupina usredotočila na napore fizičkog očuvanja mlina, dok je druga radila na razvijanju ideja i mapiranju razvoja.

Prikaz 33 – Najava Heritage Laba

Prikaz 34 – Radionica Heritage Lab kombinirala je praktični rad na polju zaštite, međunarodnu ekspertizu i lokalno znanje stečeno intervjuima. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti

Prikaz 35 – Obnova mlina Froke Dokića predstavlja jedan od najvidljivijih rezultata radionice koja je trajala gotovo dva tjedna u lipnju/srpnju 2019. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti

AUTOR

Prikaz 36 – Predavanje Randa Eppich tijekom radionice Heritage Lab. Fotografija: OESS/CHWB Dardan Rushiti

Rand Eppich, konzervatorski je arhitekt i vjeruje da je zaštita našeg prirodnog i izgrađenog povijesnog okoliša ključna jer ima dubok utjecaj na kvalitetu našega života i oblikuje naš identitet. Posljednjih 30 godina proveo je radeći na njegovoj zaštiti u više od 20 zemalja na projektima koji se kreću od konzervacije i izrade arhitektonskih crteža i specifikacija do upravljanja u ruralnom i ekonomskom razvoju. Njegovi najnoviji zadaci bili su Georgia Blue Shield u inicijativi Getty Foundation's Keeping it Modern, u Surinamu za planiranje upravljanja i na Cipru za UNDP kao vođa tima za očuvanje utvrda Famaguste: Za Zakladu Tecnalia vodio je projekt EU HISTCAPE za utvrđivanje dobre prakse za očuvanje i razvoj ruralnog krajolika. Diplomirao je arhitekturu (fokusira se na očuvanje povijesti), magistrirao arhitekturu i urbani dizajn na Sveučilištu u Kaliforniji u Los Angelesu, MBA iz UCLA-e, a trenutno završava doktorat iz društveno-ekonomskog razvoja koristeći kulturnu baštinu. Rand je proveo 13 godina na Institutu za zaštitu Getty kao viši voditelj projekata i predavao je u Britanskom muzeju, KU Leuven, Penn, UCLA, METU i nedavno na Sveučilištu Navarra. Član je izvršnog odbora CIPA ICOMOS-a i Europa Nostre.

DOPRINIJELE

Sali Shoshi, izvršni direktor Kulturna baština bez granica, Kosovo. Sali radi u CHwB-u od 2001. godine, počevši od pomoćnika arhitekta, nastavljajući kao voditelj projekta za obnovu 5 kula na Kosovu, projekt koji je završio 2004. Kao izvršni direktor odgovoran je za usku suradnju s dugom listom donatora, partnera i organizacija, kao i lokalnih institucija i civilnog društva. Govorio je širom svijeta o temama relevantnim za kosovski kontekst kao što su baština, obnova i pomirenje u sukobima i postkonfliktnim situacijama, istodobno proširujući bliski radni odnos između Skandinavije i balkanskih zemalja.

Kaltrina Thaçi, Stručnjak za kulturnu baštinu. Kaltrina je konzervatorski arhitekt, u CHwB-u radi od siječnja 2012. Kaltrina je diplomirala na Sveučilištu u Prištini, na Fakultetu građevine i arhitekture 2009. godine. Postdiplomski studij završila je 2011. na Sveučilištu Kingston u Londonu, na Fakultetu za umjetnost, dizajn i dizajn Arhitektura i nagrađena je MSc-om za očuvanje povijesnih građevina. Prije rada u CHwB, Kaltrina je bio slobodni arhitekt sa 7 godina iskustva u arhitektonskom projektiranju i radila je u Ministarstvu okoliša i prostornog planiranja u sektoru dozvola. U CHwB-u, Kaltrina je bila angažirana u izradi planova zaštite, tumačenja i upravljanja dvorcem Vučitrn, Hamamom i dvorcem Prizren. Uz to, bila je voditeljica projekta za Plan očuvanja Povijesnog centra Vučitrna, projekata hitnih intervencija Fonda Princa Clausa i kao koordinatorica Programa za hitne slučajeve koji se provodi u 50 zgrada na Kosovu. U posljednje vrijeme bavi se i tumačenjem baština i muzejskih zbirki.

Edona Rugova, je projektni asistent u Kulturnoj baštini bez granica na Kosovu. Tijekom ljeta 2019. vodila je Heritage Lab u Letnici i koordinirala sve aktivnosti. Također je bila pomoćnica kustosa za umjetnost, slobodna prevoditeljica i crtačica za Arheološki institut Kosova. Diplomirala je i magistrirala na Sveučilištu u Prištini.

Izdanje: Heritage Lab
Ponovno otkrivanje nasljeđa Letnice
Izvještaj o radionici za razvoj

Radni tim: Misija OESS-a na Kosovu (OEBS)
Odjel za ljudska prava i zajednice/
Odsjek za imovinska pitanja, kulturno nasljeđe i međuvjerski dijalog

Kulturno nasljeđe bez granica (CHwB Kosovo)

Dizajn i prelom: OESS/Yllka Fetahaj

Fotografije: OESS/CHwB Dardan Rushiti
Rand Eppich

Izdavač: Misija OESS-a na Kosovu (OEBS)
Kulturno nasljeđe bez granica (CHwB Kosovo)

Godina: kolovoz 2020.

*Prikaz 37 – Izrada Razvojnog plana zahtijeva širok horizont i široku sliku.
Fotografija: OESS/CHwB Dardan Rushiti*

HERITAGE LAB PONOVRNO NALAŽENJE NASLIJEĐA LETNICE

Izvešće o radionici
o razvoju

osce Organization for Security and
Co-operation in Europe
Mission in Kosovo

**CH
WB**
Cultural
Heritage without Borders
KOSOVO